Redactor: CORINA BUȘE
Coperta de: MARIA PAVELESCU SUMĂNARU

Ruzé, Alain:
Ces Latins des Carpathes: Preuves de la continuité roumaine au nord du Danube

© Editions Peter Lang SA, Berne 1989,
Successeur des Editions Herbert Lang et Cie SA, Berne

ISBN 973—44—0117—3

ISTORIA ȘI CULTURA ROMÂNILOR

ALAIN RUZÉ

LATINII DIN CARPAȚI

Dovezi ale continuității românești la nordul Dunării

Traducere din limba franceză de
CIREȘICA DIMITRIU-RUZÉ

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
București, 1994

Soției mele

Poporul român s-a zămislit sub semnul lupului, fiind așadar predestinat luptelor, năvălirilor.

MIRCEA ELIADE

Nimic nu-i este omului mai aproape decît limba pe care o vorbește.

JEAN D'ORMESSON

Cuprins

Prefață, de Georges-André Chevallaz, fost Consilier Federal, fost Președinte al Confederației Helvetice 7

Cuvînt înainte, de Ștefan Olteanu 9

Introducere 22

Dacia romană. Mărturii ale unor scriitori din Antichitate . 29

1. Au dispărut oare dacii? 29
2. Retragerea legiunilor romane 38

Argumente lingvistice 44

1. Româna și celelalte limbi romanice 44
2. Româna și albaneza 49
3. Româna și limbile slave 55
4. Absența de elemente germanice din limba română . 56
5. Vocabularul agricol și pastoral 59
6. Vocabularul religios 63

Argumente toponimice 65

Argumente arheologice 74

1. Geto-dacii înainte de cucerirea romană 74
2. Un caz deosebit: Dobrogea 77
3. Dovezi ale continuității dacilor (după ocuparea Daciei de către romani) 81

4. Dovezi ale continuității daco-romanilor (după retragerea legiunilor romane) 86
5. Creștinarea Daciei 92
6. De la romanizare la românizare (sec. VI—XI) 97

Continuitatea instituțiilor social-politice 104

Izvoarele medievale și continuitatea românilor 113

Bibliografie 124

PREFAȚĂ

Doar dacă ar accepta să piară, numai atunci un popor își reneagă istoria. De-a lungul veacurilor, istoria este aceea care îi făurește identitatea, îi oțelește inima și sufletul, îi întreține vie speranța și voința de a supraviețui în vremurile de înrobire. Istoria îngăduie unei națiuni să se folosească cum se cuvine de libertatea o dată redobîndită, să găsească în trecut vocația unei continuități spirituale și, în același timp, politice, îi este pavăză împotriva oricărei ispite de dominare și de oprimare a vecinilor, sau a minorităților care trăiesc în patria sa. În loc de a-și limita menirea la consemnarea unui interminabil contencios — ca de atîtea ori pînă în prezent — istoria trebuie să fie un îndreptar pentru a aplana conflictele și a desprinde din trecut temeiurile necesare unei conviețuiri pașnice și cordiale, fondată pe respectarea reciprocă a identităților.

*

Istoria României este mărturia izbitoare a unui popor care a știut, în cele mai vitrege condiții, într-o țară expusă invaziilor și migrațiunilor, rîvnită de către vecini expansioniști pentru așezarea sa geografică și bogățiile subsolului său, să-și păstreze identitatea sa daco-romană și fidelitatea față de creștinismul străbun, afirmîndu-și neîncetat latinitatea, în pofida unei izolări totale printre limbile înconjurătoare slave, maghiară, greacă și turcă. Goții, hunii, slavii, stăpînirea maghiară, Cavalerii teutoni, Imperiul otoman și Monarhia austriacă se perindă și trec;

strămutați, asupriți, românii supraviețuiesc, apărîndu-și și salvînd de la pieire limba, civilizația, biserica, cîteodată pe înșiși Domnii lor, pentru a recuceri în 1878 o independență pe care tulburările, ideologiile și spiritul hegemonic al secolului XX o vor primejdui și știrbi. Voința de a exista a neamului românesc nu a putut fi însă nimicită.

Riguros metodică, în concepție și realizare, cartea lui Alain Ruzé demonstrează caracterul autentic al originilor și al substanței civilizației daco-române, contribuind astfel la întărirea legăturilor de rudenie dintre țările noastre latine, precum și a unei prietenii și stime demne de vicisitudinile îndurate de către poporul român și de dorința sa arzătoare de a dăinui. Cu orice sacrificiu.

GEORGES-ANDRÉ CHEVALLAZ,
fost Consilier Federal,
fost Președinte al *Confederației Helvetice*

CUVÎNT ÎNAINTE

A scrie despre istoria unui popor de care nu ești legat prin afinități etnice și nici măcar teritorial, este un lucru extrem de dificil, din motive lesne de înțeles. Este suficient să amintim în această privință posibilitățile de documentare științifică asupra problemelor pe care le ridică analiza evenimentelor și proceselor istorice dintr-o anumită secvență cronologică luată în studiu, știut fiind faptul că materialele informative necesare, care trebuie consultate, se află, în cea mai mare parte, în arhivele din țara respectivă, redactate în limba propriului popor.

În același timp însă, lipsa afinităților de limbă, obiceiuri, credințe impune autorului o tratare obiectivă, lipsită de prejudecăți, ceea ce, trebuie să recunoaștem, este o mare calitate.

Cartea istoricului francez Alain Ruzé, *Ces latins de Carpattes*, apărută în cunoscuta editură Peter Lang din Elveția, tradusă acum în limba română, face parte din această categorie. Constatăm cu plăcută surprindere baza largă de documentare folosită de autor în problema evoluției societății carpato-danubiano-pontică în epoca postromană, evidențiindu-se cu putere procesul continuității istorice, caracterul stabil, sedentar al comunităților rurale autohtone pe tot parcursul secolelor IV—XI d. Hr. Aceste realități istorice se confirmă din plin și prin rezultatele obținute în ultima vreme, în mare parte inedite, urmare a cercetărilor efectuate în sfera economiei societății nord-dunărene în perioada amintită; analizîndu-se principalele îndeletniciri ale comunităților de viață autohtonă (agrare, miniere, meșteșugărești), activități productive, s-a de-

monstrat caracterul stabil, sedentar, incompatibil cu nomadismul, al populației de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic.

Trebuie să recunoaștem însă că există în etapa actuală a cercetării încă numeroase dificultăți în cunoașterea mai completă a societății de pe teritoriul României, mai cu seamă în perioada de după secolul al IV-lea, dificultăți cauzate de posibilitățile limitate de determinare etnică a diferitelor vestigii de cultură materială descoperite în numeroase așezări cercetate, de separare cît mai deplină a ceea ce aparține populației autohtone daco-romane și romanizate și ceea ce aparține noilor veniți pe aceste meleaguri în secolul IV și următoarele. Cu toate acestea, cercetarea științifică, din ultima vreme mai cu seamă, a reușit în bună măsură să identifice prezența populației autohtone de pe teritoriul României și evoluția acesteia de-a lungul secolelor, în baza unor criterii științifice temeinic fundamentate. De remarcat în această privință caracteristicile majore ale culturii materiale și spirituale din cadrul civilizației dacice care s-au transmis după secolul al II-lea d. Hr. în sînul comunităților din același teritoriu, caracteristici în măsură să demonstreze perenitatea formelor de civilizație specifice unei anumite etnii care le-a creat și le-a permanentizat în decursul secolelor, îmbogățindu-le continuu, în special cu elemente ale înfloritoarei civilizații romane. Este vorba, în speță, de structurile fundamentale economico-sociale și teritorial-politice ale societății din cursul mileniului „tăcerii" din spațiul danubiano-pontic, care pun în evidență forme de cultură materială și spirituală specifice populației sedentare statornicite pe teritoriul ei de baștină, incompatibile cu nomadismul.

Așadar, ceea ce dă sentimentul stabilității, statorniciei și prin aceasta al continuității de viețuire unor comunități umane sînt tocmai aceste structuri economice fundamentale, axate pe producția propriu-zisă ca, de pildă, ocupațiile agrare, miniere sau meșteșugărești, ale căror vestigii au fost scoase la lumină prin numeroase cercetări arheologice. De aceea, pentru problema formării poporului român, reliefarea unor asemenea realități prezintă o importanță hotărîtoare în demonstrarea permanenței de locuire pe un anumit teritoriu, a continuității istorice, dar nu o continuitate statică, ci una într-o continuă schimbare, într-o continuă înnoire. Din păcate, istoriografia noastră a neglijat aproape total aceste argumente incontestabile (acolo și atunci cînd aceste dovezi existau), pedalînd mai cu seamă pe considerente de logică istorică, nu întotdeauna luate în seamă de istoriografia străină mai ales. Evident că procesul formării unui popor este foarte complex și complicat și el poate fi explicat și demonstrat prin cercetarea unui cît mai divers și complet cîmp de manifestare a problemelor specifice. În acest context, prezența unor structuri, demografice și economice în special, la comunitățile umane de pe teritoriul vechii Dacii în tot cursul secolelor III—VIII, structuri aflate într-o continuă și ascendentă evoluție, reprezintă tot atîtea dovezi ale statorniciei poporului respectiv.

Abordînd pe scurt asemenea probleme, vom prezenta sumar concluziile la care s-a ajuns și care confirmă opiniile expuse în cartea istoricului Alain Ruzé.

Așa, de pildă, încercînd o evidență statistică a așezărilor și necropolelor dintre secolele IV-VIII, cunoscute pînă acum doi ani în urmă, trebuie spus că ea are mai mult un caracter orientativ, fără să pretindă exactitate și exclusivitate, datorită aspectului relativ pe care îl are cunoașterea științifică în această problemă. Totuși, cercetarea arheologică românească este în măsură să răspundă cu deplină claritate în problema supraviețuirii populației daco-romane în Dacia după retragerea aureliană. Există, de pildă, o evidență a peste 200 (după alții 300) localități de pe teritoriul fostei provincii romane în care se constată continuitatea de viețuire și de cultură daco-romană după abandonare. În teritoriile dacilor liberi, această continuă viețuire este evaluată, pe aceeași bază a descoperirilor arheologice, la cca 400 de așezări de necropole pe teritoriul dintre Carpați și Nistru, la peste 100 așezări și cimitire pe teritoriul Munteniei și la încă cca 100 pe teritoriul Crișanei și Maramureșului, deci în total cca 800 de obiective. O altă evidență, globală de data aceasta, dar pe anumite secvențe cronologice, arată următoarea situație demografică: pentru secolele III—V se constată un număr de 140 așezări și necropole pe teritoriul Moldovei, 134 pe cel al Țării Românești și 66 pe cel al Transilvaniei; iar pentru secolele VI—VII: 227 pentru Moldova, 52 pentru Muntenia și 91 pentru Tran-

silvania; deci un total de peste 700 obiective (așezări, necropole). Deși din evidența prezentată nu reiese, în secolul IV se înregistrează o creștere demografică apreciabilă, explicată prin prezența populației alogene (goții), după care urmează o etapă de temporizare și chiar diminuare demografică, datorată dislocării triburilor gotice în urma invaziei hunice, caracterizată de scrierile vremii cu cuvintele: *repentinus impetus subitae procollae* (forță neașteptată, furtună stîrnită brusc).

Echilibrul demografic se restabilește la puțină vreme după dispariția hunilor ca putere politică dominantă, constatîndu-se un anumit spor demografic în secolele VI—VII, printr-un nou impact alogen, cel slav.

Evidențele statistice prezentate mai scot în relief un lucru în ceea ce privește teritoriul fostei provincii romane, anume că între cele cca 200 localități unde s-a dovedit continuitatea de viețuire în secolele III—IV, figurează foste orașe romane cu populație romanizată, castre refolosite, precum Bologa, Gilău, Comalău, Răcari, Slăveni, unele *villae rusticae* ca cele de la Cicău și Rahău; restul localităților sînt din mediul rural (Bratei — jud. Sibiu, Sighișoara — jud. Mureș, Țaga etc.). Pentru teritoriile libere, continuitatea neîntreruptă de locuire pe aceeași vatră de sat (secolele III—VII) a fost dovedită în mai multe localități, dintre care menționăm: Costișa, Davideni și Bornis, jud. Neamț, Dodești și Drăgești jud. Vaslui, Iași — Nicolina, Botoșani și Rotompănești, jud. Suceava, Bacău — Curtea Domnească, Hansca, Mălăești în Basarabia, Kodin și Hliboca în Bucovina, Sirna Tîrgușor și Budureasca jud. Prahova, Dulceanca jud. Teleorman etc.

Teritorial, așezările amintite apar concentrate pe o anumită zonă geografică: 7 din cele cca 10 grupări demografice constatate pe teritoriul Moldovei pentru secolele III—V sînt de fapt o continuare deplină a celor din etapa secolelor I—II d. Hr., circumscrise în aceleași limite teritoriale.

În general deschise, fără elemente de fortificație, așezările prezentate, formînd mai mari sau mai mici concentrări demografice, erau constituite din locuințe dispuse, în cadrul fiecărei așezări, în cuiburi de cîte 3—4 la un loc după criteriul familial. Caracteristicile principale ale acestor locuințe (modul de construcție, materiale folosite, amenajare interioară, amplasarea instalațiilor de foc, inventar de cultură materială etc.) scot în evidență deplina lor unitate sub acest aspect pe întreg spațiul carpato-danubiano-pontic, cu puternice rădăcini, mergînd pînă la identitate cu situația din perioadele anterioare. Din acest punct de vedere, cele mai edificatoare sînt ocupațiile de bază ale locuitorilor acestor comunități rurale, activități economice în general, prin care se pot urmări atît firul continuu peren al evoluției lor cît și transformările ce s-au produs în această parte a mileniului I d. Hr.

În perioada convietuirii daco-romane (secolele II—III) s-au receptat din civilizația romană unelte agricole cu randament superior celor dacice, pe care aveau să le înlocuiască definitiv în secolele următoare. Brăzdarul de plug simetric cu manșon și cuțitul de plug corespunzător (cel curbat) au fost preluate și asimilate total, începînd din secolul al IV-lea. După această dată, tipurile de brăzdare dacice (tip lingură) împreună cu cuțitul de plug respectiv (cel drept) nu se mai întîlnesc în uz pe teritoriul României (nu ne referim aici la unele tipuri de brăzdare simetrice care ar semăna cu cele dacice, utilizate în lucrarea solului țării). Această generalizare a tipului romanic de brăzdare (cu variantele sale) este valabilă și pentru teritoriile vecine, cu excepția sudului Dunării, unde în anumite zone tipul roman se impune total începînd din secolele VII—VIII.

Adoptarea integrală a acestui tip de brăzdar simetric se explică prin calitățile sale funcționale, prin randamentul economic superior. Acestea au fost rațiunile pentru care societatea a preferat utilizarea plugului cu cele două piese de bază de tip romanic. Este vorba, deci, de o asimilare tehnologică a unor elemente ale civilizației agrare romane, proces desfășurat paralel și în cadrul celui de contopire între daci și romani. Zecile de descoperiri de asemenea exemplare, ca să nu mai vorbim de celebrele depozite de unelte agricole din secolele VI—IX (Bratei — jud. Sibiu, Bîrlogu — jud. Argeș, Radovanu — jud. Călărași, Curcani — jud. Giurgiu, Dragosloveni, Cîmpineanca, Budești — jud. Vrancea, Grumezoaia — jud. Vaslui, Oniceni — jud. Neamț etc.), de zeci de kg. metal, în care se regăsesc piesele amintite, demonstrează că societatea daco-romană, romanizată și românească și-a

conservat în bună măsură elementele de civilizație agrară create în timpul conviețuirii daco-romane, fapt care a asigurat dezvoltarea ulterioară.

În același fel se petrec lucrurile și cu alte unelte agrare, de exemplu cu secerile, cosoarele, coasele. Tipul de seceră cu tijă la mîner, de origine mediteraneană, se impune total (în folosire) în perioada secolelor VIII—X, ca de altfel și în teritoriile de la vest și sud-vest de Dacia.

Cea de o doua ramură importantă a agriculturii — creșterea animalelor — este documentată de numeroase vestigii osteologice descoperite în așezările cercetate. Străduania de a putea urmări însă pe parcursul secolelor IV—VIII o linie evolutivă cît de cît nu a dat nici un rezultat semnificativ. Singurele elemente de apreciere ale acestei ocupații rămîn, cel puțin pentru secolele IV—VII, cantitatea și diversitatea resturilor osteologice. Dacă în etapa actuală a cercetării putem face unele considerații pertinente în această privință, o datorăm rezultatelor analizelor de laborator efectuate asupra resturilor osteologice din unele așezări cercetate datînd din secolele VIII—XI, precum la Bucov, Garvăn sau Dridu.

Alte activități cu caracter agrar au fost puse în evidență de descoperirea unor unelte și obiecte specifice acestora, precum viticultura, grădinăritul, cultura plantelor textile, pescuitul, albinăritul, vînătoarea — toate atestînd diversitatea acestor îndeletniciri în cursul mileniului I d. Hr. în spațiul carpato-danubiano-pontic.

Structura socială a acestor comunități rurale o constituia, ca și în perioada anterioară, obștea sătească teritorială, bine reliefată de remarcabilul document patristic din anul 374 d. Hr. Acest document, de fapt o scrisoare în limba greacă redactată pe teritoriul țării noastre, relatînd despre împrejurările în care a avut loc martiriul lui Sava creștinul în anul 372 d. Hr. de către goți, în zona Buzăului, remarcă existența în satul în care trăia Sava a unei comunități obștești avînd ca instituții fundamentale adunarea satului, sfatul bătrînilor, jurămîntul de veritate etc., instituții specifice obștei rurale teritoriale, conservate aproape fără nici o modificare pînă tîrziu, în evul mediu dezvoltat.

În ceea ce privește situația noilor structuri agrare introduse în societatea daco-romană în urma cuceririi Daciei de către romani și a influenței acestora asupra

teritoriului rămas sub supraveghere romană (este vorba de acele *villae rusticae* și acei *principes locorum*), aceste structuri continuă doar în teritoriul rămas încă sub stăpînirea romană (cel al Dobrogei); în rest, asemenea structuri agrare dispar după secolul al IV-lea. Deși n-au avut o viață îndelungată, totuși ele au contribuit la adîncirea procesului de romanizare a populației autohtone, iar acolo unde ele s-au menținut în continuare sub protecția romană (în Dobrogea), au fost urmate de noi reglementări cu caracter agrar, precum sistemul *captatio-iugatio*, instituția patronatului, cea a colonatului, legarea de pămînt a unei mari părți a agricultorilor etc. Abandonarea și a acestui teritoriu la începutul secolului al VII-lea de către administrația romană a întrerupt evoluția instituțiilor amintite, obștea sătească teritorială devenind forma generală, unitară, de organizare socială a comunităților de viață de pe întreg teritoriul vechii Dacii. Acesta va fi cadrul social-economic în care va începe procesul de destrămare a devălmășiei prin alegerea în teren a părților obștești, atît a celor „alese", cît și a celor ideale, la spargerea unității obștești. Acest proces va sta la baza formării noilor raporturi de producție.

O evoluție diferită avea să înregistreze în perioada post-romană activitatea de valorificare a bogățiilor solului și subsolului Daciei. Am văzut la ce nivel tehnic ajunsese această îndeletnicire în epoca romană în teritoriile supuse Romei. Retragerea armatei și administrației romane între 271—275 d. Hr. a afectat sensibil acest sector de viață economică. Tehnologii evoluate, precum cele care permiteau exploatarea metalelor (prin puțuri verticale și galerii orizontale atingînd adîncimi de 100 m, lungimea galeriilor fiind de cîteva sute de metri; tehnologiile de cupelare și rafinare a metalelor prețioase) nu se mai folosesc potrivit observațiilor prezente. Nu există dovezi certe despre o exploatare organizată a aurului și argintului din mineralizațiile primare, din filon. Există, în schimb, bogate mărturii în ceea ce privește continuarea valorificării minereurilor de fier și cupru pentru nevoile gospodărești. În așezări ca cele de la Ghelari, Teliuc, Dodești, Sirna etc., activitatea de reducere a fierului apare continuă pe tot cursul mileniului I d. Hr. Întreagă această muncă de punere în valoare a mineralizațiilor existente se desfășura în această vreme la ni-

velul comunităților agrare, a obștiilor sătești. Din cercetările efectuate s-a constatat că în secolele IV—VII a crescut mult exploatarea minereurilor feroase secundare, sedimentare de neoformațiune și în general exploatarea la zi (de suprafață), asemenea mineralizații găsindu-se în orice fel de zonă geografică. Exploatarea de adîncime a zăcămintelor primare nu se cunoaște a mai fi fost folosită. Explicația nu poate fi decît cea referitoare la retragerea în sudul Dunării a specialiștilor mineri, o dată cu abandonarea provinciei. Importanța deosebită pe care o au, mai ales acum, în epoca migrațiilor, uneltele și piesele din fier face ca aproape să nu existe așezare sătească mai dezvoltată, dintre cele cercetate, în care să nu se fi descoperit vestigiile obținerii și prelucrării fierului. În zeci de așezări cercetate s-au găsit mari cantități de zgură de fier din procesul de reducere a minereului, precum și resturile cuptoarelor de redus. Deosebit de important este faptul că vechea tehnologie geto-dacă de obținere a fierului în cuptoare cu deschidere laterală continuă și în epoca postromană, după cum atestă descoperirea unor asemenea cuptoare în Banat, la Fizeș și Soșdea, datînd din secolul IV, precum și a celor indirect atestate de la Băleni-Tîrgoviște și Ciurelu-București din secolul VI.

*

Economia de transformare, la rîndul ei, își manifestă prezența în cursul epocii postromane, printr-o serie de activități meșteșugărești condiționate, pe de o parte, de impactul migrator, iar pe de altă parte de relațiile și influența exercitată în continuare de atelierele romano-bizantine de la sudul Dunării (prin intermediul, mai cu seamă, al Dobrogii rămasă în cadrul Imperiului pînă la începutul secolului VII). Cercetările arheologice au pus în evidență numeroase ateliere de fierărie în general, dotate cu un bogat și variat inventar de unelte de prelucrare a metalelor pentru elaborarea uneltelor de muncă, a obiectelor casnice, a pieselor de harnașament necesare colectivității. La Străulești (București), la Budurească și Șirna jud. Prahova, la Orșova, la Telița jud. Tulcea, la Valea Seacă—Bîrlad, la Lozna—Străteni jud. Botoșani, la Bratei jud. Sibiu, la Biharea jud. Bihor, la Felnac jud.

Timiș și în multe alte localități au fost descoperite vestigiile unor ateliere metalurgice dotate cu nicovale de diferite mărimi, precum și o serie de unelte specifice, necesare deformării plastice (ciocane, clești, dălți, dornuri etc.) datînd din secolele IV—IX. Profilul tehnic al acestor ateliere era foarte divers, în ele prelucrîndu-se de la cele mai simple piese metalice, pînă la cele mai complicate obiecte de podoabă chiar. La Sucidava, de pildă, se confecționau alături de unelte agricole, plumburi de formă cilindrică pentru plasa de pescuit și, totodată, se realiza sîrmă de cupru torsionată pentru obiectele de podoabă. Un interes deosebit îl reprezintă, și din acest punct de vedere, descoperirea celor trei ateliere de la Lozna-Străteni, a atelierelor de la Jabăr-Cotun jud. Timiș, Timișoara-Freidorf etc. Este de amintit, de asemenea, inventarul unui mormînt de la Bandu de Cîmpie din Transilvania, datînd din secolele V—VI, printre care figurau ciocane de fier, clește, nicovală, dălți și priboaie pentru tăiat și găurit metalul etc.; reține în mod deosebit atenția prezența unei mașini de perforat, a unui burghiu din oțel acționat mecanic, prin intermediul unui arc ce putea deplasa burghiul în poziție verticală.

O vie activitate s-a desfășurat în vederea realizării unor obiecte metalice mărunte cu ajutorul tiparelor de lut, piatră, os; cu ele se turnau în bronz podoabe, bijuterii, cruciulițe, catarame etc. Numărul localităților unde s-au descoperit asemenea tipare este considerabil (zeci de exemplare) și îmbracă întregul spațiu dacic. Descoperirea de la Felnac-Arad este impresionantă: 44 piese din bronz și un tipar din lut ars. Acest depozit de ștanțe reprezintă pînă acum un unicat. Modelele-ștanțe erau pentru realizarea limbilor de curea, a aplicilor, a diferitelor figuri geometrice, butoni semisferici etc.; ele datează din secolele VII—VIII, integrîndu-se în mediul local.

Meșteșugul ceramic continua să fie unul dintre cele mai dezvoltate, roata olarului și cuptorul de ars ceramica fiind mijloacele și instrumentele de muncă fundamentale. Vasele de lut și în general produsele de lut se ardeau în cuptoare special construite, cu o singură cameră sau cu două camere (camera de foc și camera de ardere a vaselor, despărțite printr-o placă perforată prin care circula aerul cald din camera de foc în cea de ardere).

Asemenea instalații s-au descoperit în zeci de așezări datînd din epoca postromană, încît o enumerare a lor ar fi de prisos. De amintit, însă, că o mare dezvoltare a cunoscut acest meșteșug pe teritoriul Dobrogii, încă în limitele Imperiului. Se cunosc pînă acum peste 20 de centre de producție locală în care se confecționau vase de forme și tipuri diferite, opaițe (lucernae), statuete de pămînt ars, de multe ori imitații după produse similare străine. Unele inscripții de pe produse indică numele atelierului respectiv. La Histria, un depozit descoperit numără 180 exemplare de statuete, iar la Tomis un depozit de lucernae era compus din 141 piese întregibile, 54 funduri și 28 fragmente de disc, permițînd stabilirea unui număr de 11 variante de lămpi. Tiparele folosite la realizarea acestora erau de import. Se produceau, de asemenea, și alte materiale, precum cărămizi, țigle, olane etc. Din observațiile făcute în timpul cercetării reiese că aceste ateliere ceramice erau bine organizate, deservite de specialiști în prelucrarea argilei. Avem astfel în vedere funcționarea unor officinae, plasate după criterii bine stabilite, vis-à-vis de locul de proveniență a materiei prime în primul rînd.

Un meșteșug specializat îl reprezintă și cel de producere a sticlei și a produselor din sticlă, cum erau atelierele de la Dierna (Orșova), unde se producea o sticlă vișinie și, asemănător, cele de la Tibiscum (Jupa) din Banat, unde se confecționau mărgele de sticlă colorată, specializare ce ține de tradiția romană și romano-bizantină.

Meșteșugurile legate de activitatea constructivă (în lemn, piatră) erau destul de numeroase, ele raportîndu-se, atît la construcțiile civile, cît și la cele de caracter militar. Trecînd peste meșteșugul de masă, se poate spune al construcției locuințelor sătești, fără a-l neglija însă, unde o specializare propriu-zisă este greu de admis la acea vreme, construcțiile de ordin militar mai cu seamă, din așezările de pe linia Dunării și în special cele din Dobrogea, necesitau meșteri pricepuți în domeniul prelucrării lemnului și a pietrei. Numeroasele unelte de prelucrarea lemnului și a pietrei descoperite în așezările cercetate demonstrează cu prisosință prezența acestor artizani locali în activitatea constructivă. Dintre cele mai semnificative descoperiri în acest sens notăm uneltele de tîmplărie, precum ferăstraie, compas, cuțite de rindea,

diferite tipuri de topoare, dălți, ciocane, burghie, pene despicătoare, cuțitoaie, tesle, scoabe metalice, de la Valea Seacă-Bîrlad, Davideni jud. Neamț, Nicolina-Iași, Spinoasa jud. Iași, Mălușteni, Blăgești, Viișoara, Șirna, Budureasca, Tîrgușor, Dulceana, jud. Teleorman, Locusteni jud. Dolj, Celei-Sucidava, Telița jud. Tulcea, Bratei, Sighișoara, Timișoara-Freidorf etc). Funcționau, totodată, și atelierele de prelucrat piatra, după cum atestă descoperirile deșeurilor de prelucrare de la Celei și din alte părți. Acest material era folosit în special pentru construcțiile cu caracter militar (Sucidava, Desa, Insula Banului, Putinei, Drobeta, ori cele de pe linia Dunării de Jos), dar și pentru unele construcții civile (Răcari, Slăveni, Verbița etc.); de asemenea, pentru realizarea tiparelor de piatră, a rîșnițelor, a cutelor de ascuțit, a fusaiolelor de piatră, a miliariilor, a inscripțiilor etc.

Aceleași cercetări arheologice au evidențiat și alte materiale de construcție: cărămizi, olane, țigle, tuburi de conductă, var, producție locală după cum demonstrează descoperirea atelierelor și a cuptoarelor de ars piatra de var pentru obținerea varului necesar la realizarea mortarului. Se cunosc, de pildă, cuptoarele de ars piatra de var, de mari dimensiuni (circa 4 m diametrul), descoperite și cercetate la Svinița și Liubcova în Banat, pe malul nordic al Dunării, datînd din secolul al IV-lea d. Hr. Sînt de menționat, de asemenea, cuptoarele de ars cărămizi, precum cel de la Oltina și Dervent, jud. Constanța, ca și din alte localități. Foarte frecvente erau cărămizile folosite în construcții militare mai ales, precum și olanele și țiglele pentru acoperit. Aceste materiale de construcție sînt din lut ars, produse în atelierele trupelor ce staționau în diferite localități: Desa, Drobeta, Sucidava, Tomis, Altinum, Mangalia, Ulpia Traiana, Răcari. O parte din unitățile militare și-au imprimat numele pe ștampilele de pe țigle, cărămizi, olane, în caractere latine sau grecești.

O practică meșteșugărească cu un puternic caracter casnic dar care, în anumite momente istorice, a prilejuit, din motive rămase încă neelucidate, specializarea unor comunități întregi, a constituit-o prelucrarea coarnelor de

cerb și a oaselor de animale în general, pentru realizarea unor obiecte de largă necesitate: piepteni, împungătoare (potricale), tuburi de păstrat ace, fusaiole, suveici, prăsele și mînere de cuțit, unele piese de harnașament, fluiere, tipare. Dacă unele dintre piese se puteau lucra de fiecare locuitor din așezare (este vorba de obiectele mai simple, ca potricalele sau fușaiolele), fiind vorba, evident, de o preocupare casnică, confecționarea altora necesita cunoștințe și deprinderi apreciabile, de pildă în cazul pieptenelor mai cu seamă, fapt care a dus la specializarea unor indivizi din comunitate în prelucrarea acestora; iar o dată cu creșterea cerințelor de asemenea produse a făcut ca în unele cazuri comunități întregi să se îndeletnicească cu acest meșteșug. Este situația unor așezări ca Valea Seacă-Bîrlad datînd din secolele IV—V, în care trei sferturi din locuințele cercetate erau profilate în prelucrarea coarnelor de cerb. Cantitatea mare de deșeuri de prelucrare a cornului de cerb, unele exemplare de piepteni în curs de finalizare, resturile niturilor și plăcuțelor de aramă folosite la realizarea pieptenelor bilaterali și a celor cu teacă atestă prezența acestor numeroase ateliere din așezarea de la Valea Seacă, precum și a atelierelor de la Biharea. Dacă obiceiul sau ritualul depunerii în mormînt a pieptenelor și în unele cazuri a tuburilor de ace din os, cum se constată în necropolele de tip Sîntana de Mureș (Olteni, Independența, Spanțov, Alexandru Odobescu în Muntenia; Mihălășeni și Poenești în Moldova), se generalizează, atunci specializarea unor comunități în prelucrarea acestor obiecte de corn și os nu mai poate constitui o ciudățenie a vremii.

În fine, o activitate casnică foarte răspîndită era cea a torsului și a țesutului, dovada constituind-o prezența în fiecare locuință din așezare a fusaiolelor de lut, piatră sau os, de diferite forme și tipuri, a greutăților de lut conice sau piramidale de la războiul de țesut vertical, o suveică din os descoperit la Celei. Este evident că avem

de-a face cu preocupări de natură casnică, așa cum vor fi fost și cele legate de confecționarea îmbrăcămintii și a încălțămintei, despre care însă memoria pămîntului nu ne-a păstrat dovezi.

Incheind aici considerațiile noastre, nu puteam decît să aplaudăm apariția cărții colegului nostru din Elveția, convinși că reprezintă o remarcabilă contribuție la cunoașterea mai aprofundată a uneia dintre secvențele cronologice de importanță hotărîtoare pentru istoria poporului român.

ȘTEFAN OLTEANU

INTRODUCERE

Roman, romand, român. Firește, asemănarea dintre cele trei denumiri nu este întîmplătoare. Cei care au norocul să stea o vreme la Roma ar trebui să mediteze la ceea ce a însemnat Romania, privind harta murală a Imperiului Roman din preajma Coliseului. La fel ca în Portugalia, în Spania, în Franța, în Italia sau în Elveția, există latini și în spațiul cuprins între Carpați, Dunăre (Istrul lui Herodot) și Marea Neagră (Pontul Euxin al grecilor).

Românii sînt *verii* noștrii. Este îndeajuns să vezi un text românesc, să auzi vorbindu-se românește pentru a fi pătruns de această evidență bătătoare la ochi; iar chipul unui țăran român este oare atît de diferit de cel al unui țăran italian?

Romanitatea orientală este prea adesea dată uitării, izolată fiind în oceanul slavofon și avînd, la hotarele ei vestice, o lume maghiară, de origine fino-ugrică. Această izolare se explică prin mulțimea invaziilor care au dezmembrat Imperiul roman și au provocat asimilarea lingvistică a *stratum*-ului latin din centrul și din estul Europei; singura care a supraviețuit a fost latina din Dacia.

*

Către anul 2000 înainte de Cristos, tracii se stabiliseră pe un vast teritoriu cuprins între Pannonia, Nipru, Vistula și muntele Olimp. Împărțiți în cîteva grupuri — cel mai însemnat fiind cel al geto-dacilor — tracii trăiau

din agricultură, viticultură, creșterea vitelor și exploatarea minelor. Erau războinici vestiți care n-au șovăit să se împotrivească trecerii armatelor persane ale lui Darius, în secolul al VI-lea î. d. Hr., pe pămîntul Dobrogei de astăzi, sau să întemeieze, în timpul lui Caesar, sub conducerea lui Burebista, „*cel mai mare dintre regii din Tracia*", un uriaș stat centralizat care se întindea pînă în Boemia.

Dacii și romanii se războiau fără încetare. Din motive strategice, politice și economice (imenselor bogății ale Daciei — aur, sare etc — li se duseseră vestea), împăratul Traian a trecut Dunărea în 101 d. Hr., dar abia în 106 a căzut Sarmizegetusa, capitala dacilor, cu misterioasele sale sanctuare, a murit mîndrul Decebal, regele dacilor, și a fost cucerită Dacia (în realitate numai parțial).

Transformată în provincie romană, unde s-au instalat mulți coloniști veniți din toată lumea romană — *ex toto orbe Romano* — Dacia a fost supusă unui atît de intens proces de romanizare încît urmașii dacilor au fost daco-romanii. Invaziile populațiilor migratoare (goți, sarmați etc) l-au obligat însă pe împăratul Aurelian, în jurul anului 271, să repatrieze la sud de Dunăre administrația și armata imperială. Întrucît nu au fost retrase decît administrația și armata, populația civilă daco-romană rămînea pe loc, la nordul fluviului. Totuși, așa cum o dovedesc descoperirile arheologice, romanizarea a continuat să fie foarte activă pe malul stîng al Dunării, cel puțin pînă în secolul al VI-lea, ceea ce va permite de altfel asimilarea slavilor în această regiune devenită întru totul romanică.

La sosirea hunilor, în 375, populația urbană era deja romanizată, iar cea rurală pe cale de romanizare; distrugerea orașelor i-a silit pe citadini să se refugieze în locuri mai adăpostite, unde aveau să fie la rîndul lor, factori de romanizare și creștinare a populației satelor.

La răscrucea drumurilor spre Roma și Constantinopol, Daciei i-a fost dat să îndure o puternică invazie slavă începînd cu secolul al VI-lea. Înfrîngerea împăratului Marius Tiberiu, în 602, a avut drept consecință împămîntenirea slavilor în Peninsula Balcanică și dislocarea *continuum*-ului etno-lingvistic din Romania danubiană. La nordul Dunării, amestecul între *sermo urbanus* și *sermo rusticus* (limba autohtonilor deja romanizați, sau

încă bilingvi daco-latini) și limba dacă a permis trecerea de la daco-romanică la protoromână, prefacere care s-a produs între secolele V și VIII, ca preludiu la cristalizarea (sec. VIII—IX) etno-lingvistică, politică și culturală a românilor. Așa cum demonstrează săpăturile din Transilvania, Moldova, Oltenia, Muntenia și Dobrogea, românii nu erau nicidecum nomazi, ci sedentari.

În preajma anului 1000 s-a constituit o ierarhie feudală românească. Notarul Anonim al regelui Bela al Ungariei confirmă de altfel faptul că, în momentul intrării lor în Transilvania, maghiarii au întîmpinat rezistența voievozilor români Gelu, Glad și Menumorut. Centre fortificate ca cel de la Dăbîca — cetatea lui Gelu — de la Golovăț și de la Slon dovedesc că românii erau prezenți la nord de Dunăre în veacurile IX—X și că trăiau într-o orînduire de tip feudal, atît în zona extra-carpatică cît și în cea din lăuntrul teritoriului care va deveni, în secolul al XII-lea, voievodatul Transilvaniei.

*

În aria carpato-istro-pontică, sedentari au fost geto-dacii, triburi tracice, sedentari au fost daco-romanii, sedentari au fost și românii. Fără nici o întrerupere, românii au locuit pe pămîntul lor din timpuri imemoriale, în Transilvania, în Maramureș, în Crișana, în Banat, în Moldova, în Bucovina, în Basarabia, în Oltenia, în Muntenia, în Dobrogea.

De altfel, anul trecut* s-a sărbătorit a 70-a aniversare a României Mari. Într-adevăr, la 9 aprilie 1918, Consiliul național al românilor din Basarabia, la 28 noiembrie 1918, Congresul național al românilor din Bucovina, iar la 1 decembrie 1918, Marea Adunare a românilor din Transilvania și Ungaria au proclamat Unirea cu România. Am considerat că este de datoria noastră să amintim aceste realități și să facem astfel dreptate *verilor* noștri români: românii sînt latini, urmași ai dacilor și ai daco-romanilor și nu și-au părăsit niciodată teritoriul lor de la nord de Dunăre.

*

Merită să fie semnalat faptul că, pînă în secolul al XVII-lea, n-a pus nimeni la îndoială originea daco-ro-

mană a românilor sau prezența lor permanentă în spațiul lor istoric.

În 1593, a apărut antologia lui Samoscius (S. Szamosközy), *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia Antiquitatum*, care nu conținea, în ceea ce privește latinitatea românilor, nici o noutate față de părerile formulate de umaniști[1]; au trecut însă cîțiva ani pînă cînd, citind *Historia Augusta*, Samoscius a aflat că i se atribuia împăratului Gallenius ideea de a transfera provincia Dacia la sud de Dunăre. Această teză a stîrnit, la vremea ei, o oarecare vîlvă și a fost preluată de alți cîțiva autori, mai cu seamă cu scopul de-a legitima dominația maghiară în Transilvania; dar majoritatea istoricilor contemporani cu Samoscius — precum și cei din generațiile următoare — considera drept o evidență continuitatea daco-romană.

În anul 1781, împăratul Austriei, Iosif al II-lea, recunoștea prin Edictul de toleranță egalitatea românilor cu celelalte „națiuni" din Transilvania (unguri, sași, secui). Cele trei „națiuni", pînă atunci privilegiate, au avut o poziție ostilă față de edictul de toleranță. Răzvrătirile țăranilor români din 1784, amplele mișcări revendicative și naționale ale tuturor românilor i-au determinat pe privilegiați să reacționeze, emițînd teoria care, avînd drept punct de plecare cartea lui F. J. Sulzer[2], tindea să impună următoarele idei: părăsirea Daciei, etnogeneza românilor la sud de Dunăre și reîntoarcerea lor la nordul fluviului abia la sfîrșitul secolului al XII-lea și în cursul celui de al XIII-lea. Tezele lui F. J. Sulzer n-au găsit ecou direct în literatura istorică a vremii, dar au servit drept bază scrierii polemice a lui J. C. Eder, căreia i s-a replicat cu vestitul memoriu al românilor din Transilvania, *Supplex Libellus Valachorum*[3]. Voința de a demonstra lipsa de temei a cererilor românilor l-a determinat pe J. C. Eder să întocmească 59 de „note critice" care aveau să constituie esența „doctrinei migraționiste" cu privire la formarea poporului român.

Deși fuseseră combătute de către fondatorii istoriei critice românești, S. Micu, P. Maior și alții[4], cu argumentele de care dispunea la acea vreme istoriografia, concepțiile adversarilor continuității au fost ridicate la rang de doctrină oficială, menită să justifice faptul că românii din Transilvania nu au drepturi; aceste con-

cepții au fost adoptate nu atît de istorici — mulți dintre ei, mai ales sașii, le-au contestat pe bună dreptate[5] — cît de Dieta de la Cluj, formată din reprezentanții celor trei „națiuni".

Totuși, cancelarul aulic al Transilvaniei, S. Teleki, protectorul lui J. C. Eder, recunoștea faptul că românii erau cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei, dar îi socotea supuși ungurilor prin forța sabiei și, deci, inferiori „națiunilor".

Cărturarii de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea n-au împărtășit unanim părerea lui J. C. Eder; dimpotrivă, continuitatea românilor apărea limpede savanților aflați în contact direct cu documentele istorice. Astfel, J. Kemény, renumit editor de documente medievale și autor al unui opuscul despre instituția cnezatului în Transilvania, a constatat că românii i-au precedat pe unguri pe aceste meleaguri și că, după anul 1200, cînd coroana maghiară a întreprins organizarea Transilvaniei, întinse regiuni ale acestei provincii aparțineau încă românilor.

În tot cursul secolului trecut, istoricii și istoriografii români (P. Maior, N. Bălcescu, M. Kogălniceanu, D. Onciul, A. D. Xenopol etc.) au adunat cu strădanie dovezile existenței neîntrerupte a românilor în spațiul lor strămoșesc. Astfel încît, în 1871, tentativei lui R. Roesler[6] de-a acredita ideea că românii ar fi ultimii veniți în Transilvania și că, deci, nu se pot prevala de o prezență continuă la nord de Dunăre, i-a fost opusă o argumentare riguros științifică. De fapt, relativa popularitate a scrierii lui R. Roesler nu se explică decît prin introducerea ei în programele școlare din Imperiul austro-ungar...

Cartea lui R. Roesler nu s-a bucurat nicidecum de o primire favorabilă din partea cercurilor istoricilor vremii; după un articol datînd din 1876, J. Jung a publicat un studiu al cărui incontestabil succes a făcut necesară grabnica lui retipărire[7]. Formulînd mai multe obiecții, autorul combate teza lui R. Roesler, pe care o consideră eronată din punct de vedere metodologic. În consecință, concluziile lui R. Roesler nu pot fi demne de credință. Format la școala lui Th. Mommsen, J. Jung refuza să țină seama de teoriile emise sub semnul dilletantismului secolului al XVIII-lea, teorii lipsite de orice spirit critic față de izvoarele literare și care nu luau în

considerare mărturiile epigrafice devenite indispensabile oricărei cercetări istorice. Concordanța documentelor epigrafice, a dovezilor arheologice, a toponimiei și a cunoștințelor antropologice deja accesibile pe atunci, îl determină pe J. Jung să pună în evidență contradicțiile flagrante ale aserțiunilor din *Historia Augusta* și ale argumentelor *ex silentio* invocate de către R. Roesler.

Cum să nu fii consternat de faptul că unii par a nu avea altă dorință decît cea de-a relua, fără încetare, opiniile lui R. Roesler, în ciuda numeroaselor dovezi aduse de către apărătorii continuității? De ce se recurge cu precădere numai la scrierile antice (*Historia Augusta, Breviarul* lui Eutropius sau cel al lui Rufius Festus) și se neglijează izvoarele medievale de proveniență maghiară, rusă, persană, armeană, turcă, bizantină, germanică? De ce să fie respinse, din principiu, datele puse la dispoziție de cercetările lingvistice și toponimice, de descoperirile arheologice, de analiza străvechilor instituții social-politice românești?

Nu avem intenția să dăm un răspuns la aceste întrebări, ci să invităm pe toți cei care doresc să știe cine sînt românii, acești *veri* latini ai noștri care aparțin romanității orientale, la cuvenita înțelegere, în afară de orice polemică, într-un spirit senin și riguros științific a realității nord-dunărene.

NOTE

* Cartea a apărut în 1989. (N. T.)

[1] Vezi A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972. C. Göllner, *Mărturii ale umaniștilor sași despre continuitatea și unitatea poporului român*, „Apulum", VII, 1969, pp. 75—82.

[2] F. J. Sulzer, *Geschichte der transalpinischen Daziens*, Wien, 1781—1782.

[3] Pentru toată această problemă, se poate recurge la D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967.

[4] S. Micu, *Responsum ad crisim Josephi Caroli Eder*, ed. I. Pervian și C. Engel, Oradea, 1969. P. Maior, *Istoria pentru în-*

ceputul românilor în Dacia, Budapesta, 1812. D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc (1804)*, Cluj, 1970.

[5] Vezi N. Stoicescu și I. Hurdubețiu, *Continuitatea daco-romanilor în istoriografia română și străină*, București, 1984, pp. 23—30.

[6] R. Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.

[7] J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1878. Ediția a doua a fost tipărită în 1887.

DACIA ROMANĂ. MĂRTURII ALE UNOR SCRIITORI DIN ANTICHITATE

1. Au dispărut oare dacii?

Așa cum am subliniat în introducere, principalele argumente ale adversarilor continuității se sprijină pe supraevaluarea unor surse antice, grecești, dar mai ales a celor latinești, cu privire la cucerirea, organizarea și părăsirea Daciei de către administrația romană în anul 271 d. Hr.

Este deci necesară o analiză riguroasă a acestor informații, pentru a desluși sensul lor exact și a evalua eventuala lor credibilitate.

Cea mai importantă scriere la care se referă R. Roesler și, după el, alți istorici ca A. Alföldi și discipolii lui de azi, provine din *Breviarul* lui Eutropius care rezumă, pentru contemporanii săi de la sfîrșitul secolului al IV-lea, textele istorice anterioare, foarte diferite în privința calității informației. Caracterul succint al acestei prezentări presupune, de altfel, multe omisiuni, precum și o selecție nu întotdeauna foarte judicioasă a documentelor.

Fragmentul referitor la consecințele cuceririi Daciei se prezintă astfel: *„Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta“*[1], „Dacia fusese secătuită de bărbați în urma îndelungatului război purtat de Decebal“. Trebuie remarcat, mai întîi, că *vir* înseamnă *bărbat adult, războinic* și că nu poate fi înțeles, deci, ca desemnînd întreaga populație din regatul lui Decebal. Și cum s-ar putea trece cu vederea caracterul hiperbolic izbitor al afirmației autorului?

În concepția lui Cicero, nu este oare istoria „*opus oratorium maxime*"? În istoriografie, considerată ca o variantă a artei retorice, efectele dramatice legate de astfel de evenimente erau sistematic folosite pentru a însufleți narația. În sfîrșit, Eutropius este tributar literaturii oficiale din vremea lui Traian, interesată în cel mai înalt grad să supraliciteze importanța victoriei Romei. Acest mod de exagerare literară transpare în toate consemnările lui Eutropius despre campania celui mai glorios împărat roman.

Dificultăților majore pe care textul în sine le opune deja interpretărilor roesleriene informațiilor date de Eutropius li se mai adaugă și cîteva obstacole de circumstanță. În primul rînd, este greu de acceptat o ipoteză care face din cucerirea Daciei un fenomen absolut singular și aberant, dacă îl comparăm cu ansamblul metodelor practicate de expansiunea romană.

Așa cum scria profesorul C. C. Giurescu, „*a dispărut oare populația galică din Galia sau cea iberică din Spania după cucerirea romană? Nimeni n-a susținut o asemenea enormitate. De ce ar fi dispărut atunci populația dacică din Dacia?*"[2]. Mai mult, Spania a fost cucerită cu greu, iar numeroasele răzvrătiri ale autohtonilor au pus în primejdie autoritățile romane locale în secolele II și I î.d.Hr., pînă la izbînzile lui Pompei[3]. De asemenea, Galia a fost zguduită de importanta revoltă a lui Vercingetorix înainte de a putea fi perfect integrată în rîndul provinciilor romane. În fine, Spania și Galia au fost anexate de Roma într-o vreme cînd vînzarea masivă a prizonierilor (bărbați și femei) ca sclavi, departe de țara lor de origine, luase o amploare neobișnuită.

Totuși, în ciuda acestor vicisitudini, nici celtiberii din Peninsula Iberică, nici celții din Galia nu au dispărut cu totul. Similar este și cazul sarzilor din Sardinia, deși expresia brutală *sardi venales*, „pe prețul de nimic al unui sard", stă mărturie a faptului că sarzii au fost vînduți pe un preț derizoriu și în număr mare.

Toate aceste populații autohtone din provinciile romane au supraviețuit, contopindu-se, în timp, cu romanitatea provincială latinofonă din partea occidentală a Imperiului roman; la fel s-au petrecut lucrurile și cu popoarele care au reușit să păstreze idiomul grec —

adoptat de romani ca a doua limbă oficială a Imperiului — popoare care alcătuiau imensul mozaic al provinciilor orientale cucerite de asemenea cu sabia și în războaie cel puțin tot atît de distrugătoare ca cele ale campaniilor lui Traian.

Trebuie să se bucure oare dacii de faptul că erau singurii care au beneficiat de acest îndoielnic privilegiu, de această particularitate? Să fi fost ei oare singurii sistematic exterminați dintre toate popoarele cucerite de romani? Și acest lucru într-o vreme cînd mecanismele de anexiune deja experimentate erau de mult în vigoare; cînd se știe că, de-a lungul secolelor, romanii își perfecționaseră sistemul de dominație și de integrare; într-o epocă în care dreptul roman reflecta un amplu proces de unificare social-culturală în toată Europa; cînd, în sfîrșit, li se recunoșteau pînă și sclavilor rudimente de drepturi și se înscriau, în legislația imperială, elementele esențiale care constituiau acel *ius gentium*, dreptul rezervat non-romanilor?

Chiar în acea vreme, și tocmai în Dacia, să fi renunțat romanii la procedeele lor anterioare aplicate de la cucerirea Siciliei, la începutul secolului al III-lea î.d.Hr. pînă la cea a Arabiei și a Mesopotamiei, ultima biruință a lui Traian?

Numai într-o singură împrejurare Roma a luat hotărîrea să evacueze complet un teritoriu: după marea revoltă condusă de Bar Kohba, Hadrian a decis, în 132, să-i alunge pe toți evreii din Judeea. Dar, nu numai un istoric al Antichității ci orice om cultivat știe că această diaspora, explicit menționată și descrisă cu amănunte mai întîi de contemporani, apoi de către alții ulterior, era de fapt o risipire și nu o exterminare a populației din Judeea[4]. Mai mult, mobilul acelui conflict absolut ireductibil a fost de ordin politico-religios, ceea ce nu a fost deloc cazul Daciei care, așa cum vom vedea mai departe, a adoptat realmente cultura romană, fără tăgadă și în profunzime. În fine, dispersarea evreilor era o interdicție politică și nu o proscriere efectivă și totală a locuitorilor care vor fi atestați, pe pămînturile lor imemoriale, pînă după cruciade.

Așadar, de ce să-i fi fost dat numai Daciei să îndure o asemenea distrugere în masă, de pe urma căreia este greu de înțeles ce ar fi avut romanii de cîștigat?

Oare nu țineau ei, de fapt, nu numai să cucerească ci să și exploateze teritoriile dobîndite? În loc de-a născoci o asemenea viziune, oarecum ciudată, a politicii de ansamblu duse de către romani în provinciile cucerite n-ar fi mai simplu să se renunțe la această ipoteză?

Imperiul roman nu era o mașină de exterminare și nici un istoric, vrednic de acest titlu, cunoscător al Romei antice, nu poate accepta această falsă imagine a unei Rome distrugătoare pînă la exces.

De altfel, este semnificativ faptul că, în vreme ce Eutropius scria, în secolul al IV-lea d.Hr., „*Dacia enim diutorno bello Decebali viris fuerat exhausta*", alți autori, mai apropiați în timp decît el de domnia lui Traian, nu semnalează nici un fel de anomalie în ceea ce privește soarta învinșilor. Florus, contemporan cu Traian și cu Hadrian, vorbește despre daci ca despre un popor care continuă să existe, cu un mod de trai propriu; Dio Cassius, principalul izvor narativ, în secolul al III-lea, al războaielor dacice, menționează în treacăt comunități de daci care s-au aliat cu romanii. Șapte scene de pe Columna lui Traian ilustrează tocmai asemenea episoade[5]. Mai mult, monede romane din acea epocă comemorează triumful împăratului Traian și reprezintă pe dacii învinși care se înclină în fața biruitorilor — dar în nici un caz exterminarea lor.

În concluzie, nu există nici un temei logic sau istoric care să permită interpretarea deformată a pasajului din Eutropius privitor la înfrîngerea dacilor. Desigur, cucerirea romană n-a fost niciunde idilică; romanii erau destul de brutali, aveau o tehnică de luptă foarte eficace, iar soarta prizonierilor nu era deloc de invidiat. Totuși, această cucerire, fără nici o îndoială violentă, nu putea, din cel puțin două motive, să se transforme în exterminare: mai întîi, nimicirea unei populații presupunea o ideologie cu totul străină Romei și, de asemenea, mijloace 'tehnice' de care romanii n-au dispus niciodată; apoi, romanii aveau o veche experiență în organizarea rentabilă a teritoriilor cucerite, fiindcă cetățenii romani nu se îndeletniceau nici cu agricultura, nici cu meritul și se bucurau de privilegiul scutirii de biruri. Astfel încît, întocmai ca în celelalte provincii, romanii nici n-au putut nici n-au vrut să pustiască regiunea suprimîndu-i pe locuitori; n-au urmărit decît

să distrugă structurile regatului dac și să elimine din scena politică a sud-estului Europei puterea pe care o reprezenta acest stat[6].

Cînd Vergilius îi atribuie duhului lui Anhise foarte semnificativa, inspirata și solemna profeție privitoare la măreția Imperului roman, nu descrie el astfel misiunea Romei? „*Tu regere imperio populos, Romane, memento / hae tibi erunt artes, / pacisque imponere morem, / parcere subiectis et debellare superbos*"[7]. Oricît de mare va fi fost cutezanța regelui dac care înfruntase puterea imperială, nu încape nici o îndoială că Traian a știut, ca și predecesorii săi, să-i cruțe pe dacii învinși, ținta fiindu-i de a conferi victoriei sale durată în timp.

Trebuie semnalat faptul că izvoarele scrise, privitoare la istoria dacilor dinaintea, din timpul și de după cucerirea romană petrecută în anul 106, au avut o soartă deosebit de ingrată. *Istoria romană* în 80 de cărți a lui Dio Cassius[8], istoric grec din secolul al III-lea după Cristos, este singurul document original important și amănunțit; din păcate, au dispărut tocmai cărțile 67 și 68 care înfățișau războaiele duse de Domițian și de Traian! Nu ni s-au păstrat decît cîteva rezumate, de fapt simple extrase lipsite de coerență, preluate de către istoricii bizantini Xiphilin (secolul XI) și Zonaras (secolul XII). S-au pierdut și comentariile împăratului Traian despre războaiele cu dacii precum și notele medicului său Criton, intitulate *Getica;* de asemenea, s-au rătăcit și însemnările, foarte valoroase, ale lui Dion Chrysostomos, căruia totuși îi datorăm informații prețioase în legătură cu sistemul de apărare și cu luptele de eliberare ale dacilor din vremea lui Decebal, evenimente petrecute în ultima parte a domniei lui Domițian, între anii 85 și 89 d.Hr.

S-a păstrat, întreg, numai panegiricul rostit de Pliniu cel Tînăr, în septembrie 102, în care sînt lăudate faptele de arme și cele politice ale împăratului Traian, protectorul autorului. Scrierea aceasta cu caracter politic și literar nu este însă de prea mare folos, neprezentînd o simplă *laudatio,* din care lipsesc atît știrile despre luptele cu dacii cît și cele despre organizarea noii provincii. Totuși, nu se poate contesta faptul că nici unul dintre aceste izvoare nu face nici cea mai mică aluzie la o exterminare totală a dacilor de către arma-

ta romană victorioasă. De altfel, în capitolul al XI-lea al *Istoriei romane,* Dio Cassius menționează că o parte dintre daci s-au supus lui Traian în timpul primului război dacic (101—102). Ar fi cel puțin ciudat că dacii aceștia, care au trecut de bună voie de partea romanilor, să fi suferit atît de cumplit după înfrîngerea lui Decebal. În realitate, așa cum se poate constata din textele istorice și din anumite monumente epigrafice, dacii au continuat să viețuiască fiind supuși ai Romei, în noua provincie organizată chiar de Traian în primăvara anului 106.

De asemenea, nu trebuie uitat faptul că populația dacică s-a răzvrătit, în anul 117, puțin după moartea lui Traian, așa cum reiese din biografia împăratului Hadrian din *Historia Augusta.* Pentru reprimarea acestei răscoale a fost trimis în Dacia, învestit cu depline puteri, generalul Quintus Marcius Turbo; dat fiind că autoritatea acestuia se întindea în afara Daciei și asupra Pannoniei inferioare, sîntem îndreptățiți să credem că apăruseră tulburări și dincolo de Tisa. Toată această agitație este evocată în opera atît de discutată și de felurit interpretată a lui Eutropius[9].

Conform afirmațiilor din acest document, Hadrian, succesorul lui Traian, ar fi avut intenția să părăsească noua provincie Dacia. Dar prietenii lui, ne spune Eutropius, ar fi insistat, rugîndu-l să nu ducă la îndeplinire un asemenea plan, căci ar fi lăsat astfel pe mîna barbarilor o mulțime de cetățeni romani[10]; un dram de adevăr trebuie să cuprindă această informație de vreme ce există mai multe descoperiri arheologice care o confirmă.

Arheologii au ajuns, de altfel, la concluzia că anumite castre romane din zona subcarpatică de la sudul munților și din Moldova meridională — anexată în 106 provinciei romane Moesia inferior — fuseseră părăsite.

N-ar fi fost deci vorba decît de o retragere parțială de pe teritoriul dacic; dar Dacia, adevărat bastion împotriva barbarilor n-a fost nicidecum evacuată, ci păstrată mai ales datorită bogățiilor sale naturale, veritabil Eldorado al antichității[11]. Această stare de lucruri apare foarte bine precizată în formula lui Eutropius *ne multi cives Romani,* care se referă la numeroșii coloniști romani aduși în Dacia de către Traian și totodată la cei veniți din proprie inițiativă, din toată lumea romană, ca să cultive ogoarele și să locuiască orașele[12]. Aproximativ 3000 de inscripții latine descoperite în Dacia confirmă faptul că această afirmație nu este o simplă exagerare retorică. Eutropius exprimă, sintetic, o realitate demografică, politică și administrativă destul de bine cunoscută din mai multe izvoare, mai ales epigrafice și arheologice, existente în nu mai puțin de 12 orașe (opt *coloniae* și patru *municipia)* întemeiate în Dacia, orașe al căror nume pare a indica o origine dacică. Tot astfel, se vorbește de atribuirea *(adsignatio)* în favoarea unor grupuri de coloniști, a unei părți din noua provincie devenită posesiune romană *(ager publicus),* în vederea cultivării ogoarelor și a exploatării bogățiilor subsolului în special a aurului din centrul minier Alburnus Maior; în această regiune au lucrat mai ales coloniști de origine dalmată (numit *Pirustae* și *Baridustae*), instalați de către Traian în *castella* și ***vici.***

Acești coloniști și-au păstrat propriul sistem de organizare administrativă. Cei care dobîndiseră deja calitatea de cetățeni romani se bucurau de o situație privilegiată și formau așa-numitul *conventus civium Romanorum* din diferitele *coloniae* și *municipia.* Ceilalți, inclusiv autohtoni daci, aparțineau categoriei clar definite a peregrinilor.

Această colonizare, totodată oficială și spontană, nu s-a putut desfășura însă într-o regiune absolut pustie cum ar fi fost cazul în ipoteza unei exterminări masive a dacilor. Afirmația lui Eutropius, *„Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta"*, se referă la faptul că Decebal a pierdut 150 000 de ostași ca urmare a cuceririi Daciei de către romani. Pierderile suferite de daci pot fi evaluate numeric ținînd seama că aproximativ 50 000 de prizonieri au fost duși la Roma, cu tot echipamentul lor militar, așa cum relatează istoricul bizantin Ioannes Lydus[13], care deține informația din notele medicului lui Traian, Criton. Dar, aceasta nu înseamnă deloc că au pierit toți tinerii din Dacia; altfel de unde ar fi fost recrutați ostașii celor șapte *cohortes Dacorum* cantonate timp de 26 de ani la frontiera de nord a Britaniei, care desparte astăzi Anglia de Scoția?

Autoritățile statului roman au adoptat o politică de dispersare a tinerilor din Dacia tocmai pentru a înlătura

primejdia unor noi răzvrătiri din partea unei populații care nu stătuse în cumpănă să se răscoale în 117, în ciuda sîngelui deja vărsat cu un deceniu înainte. Acestor șapte cohorte trebuie adăugată altă serie de trupe recrutate în Dacia în secolele II și III: *ala I Ulpia Dacorum* și *cohors I Ulpia Dacorum* formate în timpul lui Traian; *cohors I Aelia Dacorum* alcătuită în vremea domniei lui Aurelius Hadrianus; *cohors II Aurelia Dacorum* precum și *cohors II Aurelia nova Dacorum* sub Marcus Aurelius și Caracalla; *cohors VI Cumidavensium Alexandriana* atestată sub Alexander Severus și *cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria* din timpul lui Gordian al III-lea. De asemenea, se mai cunosc încă două cohorte, despre care însă nu se știe nici în ce fel, nici în ce moment au fost constituite: *cohors II Augusta Dacorum pia fidelis milliaria equitata* și *cohors III Dacorum equitata.*

Această lungă înșiruire vorbește de la sine despre marele număr de unități romane comportînd participarea dacilor. Mai mult, dacii au făcut parte uneori chiar din trupele de elită, mai ales din cohortele Gărzii Imperiale (cohortele pretoriene) sau din cele de *equites singulares*. Ar fi de reținut, de asemenea, o listă întreagă de nume pur dacice atestate în vremea lui Hadrian: Bitus, Tarsa, Mucatra și Eptacentus, originari din regiunea orașului Napoca (Cluj-Napoca de azi) și soldați ai vestitei Legiuni a III-a *Augusta* din Africa romană[14].

Bineînțeles, Roma a luat, ca și în alte împrejurări, măsuri brutale pentru asigurarea liniștii în provincie; se poate cita astfel dărîmarea sanctuarului din vechea capitală a dacilor, Sarmizegetusa, centru militar și religios, considerat inexpugnabil pînă la înfrîngerea totală de către romani[15]. Totuși, trebuie ținut seama de interpretarea dată ultimelor scene de pe Columna lui Traian de marele istoric vienez C. Patsch, ale cărui contribuții la istoria politică romană în Balcani și în zona carpato-istro-pontică sînt, și astăzi, și vor rămîne deosebit de prețioase. După părerea lui, scenele acestea descriu de fapt întoarcerea dacilor și a familiilor lor în casele, în satele, la vatra lor strămoșească[16].

Să studiem acum, în continuare textele antice examinînd al doilea grup de informații istoriografice, cel relativ la retragerea din Dacia a trupelor romane ale lui Aurelian, între 271 și 275.

NOTE

[1] 8, 6, 2. Numeroase cărți au fost consacrate cuceririi Daciei de către Traian; se pot consulta în special K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984 și E. Cizek, *L'époque de Trajan*, Bucarest-Paris, 1983.

[2] C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973, p. 40.

[3] Vezi I. Olagüe, *Histoire d'Espagne*, Paris, 1957, pp. 55—57. V. Mousset, *Histoire d'Espagne*, Paris, 1947, pp. 29—34. L. G. de Valdeavellano, *Historia de España*, Madrid, I, 1973, pp. 162—172, A. Ballesteros Beretta, *Sintesis de Historia de España*, Barcelona — Buenos Aires, 1942, pp. 24—27.

[4] Vezi S. Abramsky, *Bar Kokhba*, în *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem, 1971, col. 228—239. S. Krauss, *Bar Kokba and Bar Kokba War*, în *The Jewish Encyclopedia*, New York-London, 1902, pp. 505—509.

[5] Pentru a cunoaște Columna lui Traian „Dossiers de l'archéologie", nr. 17, iulie-august 1976, precum și lucrarea lui Ion Miclea, *La Colonne*, Cluj, 1972, constituie o lectură îmbogățitoare.

[6] Despre cauzele cuceririi Daciei, vezi E. Cizek, *op. cit.*, pp. 288—291. B. W. Henderson, *Five Roman Emperors*, Cambridge, 1927, pp. 245—249. L. Homo, *Le siècle d'or de l'Empire romain*, Paris, 1947, pp. 261—263.

[7] *Artes* are un sens complex mai amplu decît cuvîntul francez (și român) corespunzător; aici, dat fiind că fraza este imperativă, trebuie înțeles „misiunea ta", „menirea ta". (Eneida, VI, 851—853).

[8] Dio Cassius, *Historia romana*, éd. Boissevin, Berlin, 1895—1901.

[9] 8, 6, 2.

[10] „Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur".

[11] J. Carcopino, *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, pp. 71—86. R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, I, Messina, 1926, pp. 196—197.

[12] „Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas" (8, 3).

[13] Ioannes Lydus, *De magistratibus Reipublicae Romanae*, ed. Bekkert, Berlin, 1837.

[14] Vezi J. Trynkowski, *Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani*, „Acta Musei Napocensis", XIII, 1976, pp. 85—86.

[15] Cum să nu fii emoționat cînd, la capătul unui lung defileu, după un drum șerpuind în inima munților, ți se arată vestigiile capitalei dacice, sanctuarele dreptunghiulare și circulare din incinta sacră, discul solar de andezită și calendarul (marele sanctuar) care atestă cunoștințele de matematică și de astronomie ale dacilor? Vor fi descifrate cîndva secretele acestui monument solar?

Se poate consulta, cu interes, studiul lui F. C. Stănescu, *Considerații privitoare la posibile semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, „Acta Musei Napocensis", XXII—XXIII, 1985—1986, pp. 105—130.

[16] C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1938, pp. 127—128.

2. Retragerea legiunilor romane

În plină criză a imperiului, Aurelian, cu scopul de a proteja frontiera dunăreană — chiar dacă decizia lui nu însemna decît o soluție parțială — a hotărît să părăsească provincia Dacia, prea expusă presiunilor exercitate de către barbari.

Evenimentul acesta nu este relatat de nici o sursă contemporană (oricum textele istorice majore din acea vreme s-au pierdut), ci de izvoare mai tîrzii și anume: colecția de biografii imperiale cunoscută sub numele de *Historia Augusta*, *Breviarul* lui Eutropius și cel al lui Rufius Festus, toate datînd din secolul al IV-lea d.Hr., precum și *Romana* lui Iordanes, autor din secolul al VI-lea d.Hr.

La prima vedere, ar părea mai firesc să considerăm scrierile din secolul al IV-lea ca fiind mai demne de încredere decît cea a lui Iordanes. Totuși, nimeni nu se poate pronunța asupra credibilității fiecăreia dintre ele înainte de a fi analizat natura documentelor și metodele fiecărui istoric; în fond, apropierea în timp față de un anumit eveniment nu garantează neapărat un grad de veridicitate superior relatărilor cronologic mai îndepărtate. Nu este oare simptomatic faptul că această operație elementară, prealabilă oricărei discuții serioase, este neglijată?

Trebuie deci să examinăm, fie chiar și pe scurt, cauzele pentru care autorii citați sînt acceptați de istoriografia actuală.

Eutropius este contemporan cu Iulian Apostatul (alături de care a luat parte la campania din Persia), precum și cu Valens, în timpul domniei căruia devine *magister memoriae*, adică istoriograf oficial al curții. A redactat, în 396, o scurtă istorie intitulată *Breviarium ab urbe condita* pentru care s-a folosit, în afară de Titus Livius și de Suetoniu, de o cronică imperială din vremea Antoninilor. Modul,

oarecum sumar, în care a rezumat Eutropius evenimente amănunțite prezentate în izvoarele sale de bază duce la un rezultat mai degrabă eliptic, care lasă însă să se ghicească o viziune oficială și laudativă asupra politicii împăraților romani.

Aurelian care apare, în toate relatările din jumătatea a doua a secolului IV, ca un glorios restaurator al Imperiului, este prezentat de Eutropius și ca unificator al Imperiului[1]. Întoarcerea armatelor romane la frontiera dunăreană este singurul fapt care umbrește imaginea pozitivă a lui Aurelian.

Cu intenția de a atenua acest episod, Eutropius creează iluzia unei evacuări complete a provinciei exact cum, în legătură cu Traian, vorbise de o colonizare totală a Daciei. El lasă, astfel, să se creadă într-o retragere care nu a implicat nici o pierdere umană sau materială, nici diminuarea prestigiului[2].

E greu de știut dacă această „prelucrare a realității" îi aparține întru totul sau dacă i-a fost sugerată de sursa folosită, emanație și ea a istoriografiei imperiale; oricum, este clar că interpretarea faptelor este părtinitoare și conformă cu propaganda oficială și cu retorica ornamentală a istoriografiei latine tardive.

Fermecați de dramatismul ei, scriitorii ulteriori au reluat, fără a șovăi, această imagine falsificată, cu scopul de a justifica și legitima politica imperială din regiunea Dunării de jos. Rufius Festus — nume atribuit prin tradiție unui *magister memoriae* care i-a urmat lui Eutropius — s-a folosit fără scrupule de această informație pe care nu a modificat-o în nici un fel[3], așa cum procedase și Flavius Vopiscus, presupusul autor al *Vieții lui Aurelian* din *Historia Augusta*.

Pe acest ultim text se întemeiază deci tezele adversarilor continuității românilor. R. Roesler, cu o rară lipsă de inspirație, îl consideră pe Vopiscus un istoric extrem de informat, care își sprijină opiniile pe o conștiincioasă cercetare a faptelor și care avea la dispoziție un bogat material istoric[4]. Din nefericire pentru R. Roesler, sir Ronald Syme, unul dintre cei mai mari specialiști contemporani ai istoriei și istoriografiei antice, vorbind despre *Historia Augusta*, sublinia: toată această compilație este îmbibată de fraudă[5]. Dar, în 1871, R. Roesler nu putea ști că H. Dessau avea să demonstreze, în 1889, că *Historia Augusta*

era în realitate un fals datînd din Antichitate[6]! Fie-ne îngăduit să mai adăugăm că faima lui R. Roesler, strict limitată la combaterea ideii continuității românilor, nu se poate nicidecum compara cu seriozitatea și calitatea studiilor filologice și lingvistice ale lui H. Dessau.

Autorul lucrării *Romänische Studien* nu putea ghici așadar că „avizatul" Vopiscus era o ficțiune și că toate biografiile cuprinse în *Historia Augusta* erau opera unui singur scriitor înzestrat cu un deosebit dar de-a fabula; așa stînd lucrurile, o informație culeasă din *Historia Augusta* nu poate fi reținută decît cu cea mai mare prudență și numai după o severă și critică confruntare cu documentele arheologice, epigrafice și numismatice.

Lectura celui dintîi paragraf din *Vita Aureliani* ar fi trebuit să-i dea de gîndit lui R. Roesler. Vopiscus specifică în ce condiții a fost întocmită această biografie: „autorul" a început să lucreze la îndemnul unei rude a împăratului care l-a sfătuit să nu tindă spre adevăr ci spre minciună, căci numai astfel îi va putea egala pe scriitorii a căror elocință istorică se bucură de atîta admirație (*„habiturus mendaciorum comites quos historiae eloquentiae miramur auctores"*).

Independent de ceea ce știa sau nu știa R. Roesler, *Viața lui Aurelian* pare mai degrabă un roman istoric decît o operă științifică; fiind plină de amănunte vădind o falsă erudiție, de referințe greșite, de povești incredibile chiar pentru cel care ar adopta punctul de vedere al antichității — ca de ex.: un vițel de mărime extraordinară avea pe corp, la naștere, pete purpurii, pe o parte era scris *Trăiască împăratul,* pe cealaltă se vedea o coroană[7].

Oare chiar să nu fi citit R. Roesler acest pasaj ieșit de sub pana lui Pseudo-Vopiscus, poeziile spuse de copii în cinstea viitorului împărat, scrisorile lui Valerian despre urmașul său la tron, în care sînt preamărite meritele militare ale acestuia și sînt enumerate rațiile ce se vor primi, anume 16 pîini albe, 40 pîini militare cazone, o jumătate de purcel?

Nu se poate nega faptul că, dintre multele impostori care alcătuiesc *Historia Augusta*[8], *Viața lui Aurelian* este una dintre cele mai evidente. Toată amuzanta ei paradă de erudiție nu poate nici da credibilitate informației de fond, nici masca dependența directă a biografiei — în privința unor probleme grave, ca cea a „părăsirii" Daciei — de

Breviarul lui Eutropius. Vopiscus nu face decît să parafrazeze textul lui Eutropius în legătură cu retragerea din Dacia, fără a aduce vreo știre suplimentară.

Breviarul nu exprimă realități istorice precise, ci doar observațiile autorului despre coloniștii aduși aici de către Traian *„ad agros et urbes colendas"* și despre romanii *„abductos ex urbibus et agris Daciae"*[9]; comparat cu această din urmă expresie, pasajul din *Viața lui Aurelian* în care se spune că împăratul ar fi părăsit Dacia, *„sublato exercitu et provincialibus,* nu reprezintă altceva decît o variantă stilistică lipsită de valoare informativă. De vreme ce scopul ei era tocmai acela de a aduce știri suplimentare, fraza este suspectă, cu atît mai mult cu cît, în biografiile ulterioare cuprinse în *Historia Augusta,* acumularea de amănunte, care mai de care mai riguroase, este în general rodul unei fantezii dezlănțuite a unui autor considerat de către R. Syme[10] *savant escroc, turbat.*

De altfel, diada *„exercitus—provinciales"* nu are sensul global pe care i-l atribuie unii exegeți părtinitori; armata, *exercitus,* nu mai avea de ce să rămînă în Dacia, spre deosebire de *provinciales* — care nu înseamnă „locuitorii indigeni ai unei provincii", cum ar vrea să ne facă să credem R. Roesler și discipolii săi, ci „funcționari romani în provincii", cum dovedesc multe alte texte[11].

Ultima scriere care trebuie examinată este *Romana* lui Iordanes. Autorul rezumă, în paragraful 217, istoria provinciei Dacia de la Traian la Aurelian. *Romana* decurge în linie dreaptă din *Breviarul* lui Rufius Festus pe care-l parafrazează, adăugînd însă și informații culese din alte documente. De remarcat este faptul că, în privința retragerii din Dacia, Iordanes aduce o rectificare, căci nu vorbește decît despre retragerea armatei de către Aurelian, *„evocatis exinde legionibus"*, și nu despre o abandonare a provinciei de către populația civilă; ceea ce s-ar putea datora utilizării unui text care îi servise și lui Pseudo-Vopiscus.

Iordanes nu reprezintă desigur un izvor de informații absolut desăvîrșit. În calitate de *notarius* got, chiar dacă era romanizat pînă la a putea scrie în latinește, Iordanes nu are îndemînarea acelor istorici care, din fragedă tinerețe au deprins codul prozei narative și al artei oratorice. Tocmai din acest motiv ne putem întreba dacă nu cumva informația lui Iordanes este corectă, spre deosebire de a celor-

lalți scriitori — de exemplu cea a autorului *Istoriei Auguste*, minunat mînuitor al prozei retorice, care, de altfel, s-a și lăsat ispitit doar de o aparență de exactitate în modul de a relata evenimentele.

Chiar și Th. Mommsen sublinia, în comentariul privitor la Iordanes, credibilitatea superioară a informațiilor acestuia și faptul că, în realitate, părăsirea Daciei s-a limitat numai la evacuarea trupelor[12].

Credem, cu modestie, că am demonstrat utilitatea unei examinări critice a izvoarelor literare antice relative la cucerirea Daciei, la transformarea ei în provincie romană, apoi la retragerea armatei și a administrației romane la sudul Dunării. Oricum rămîne de reținut că o asemenea analiză a fost întreprinsă de către cercetători români, dar omisă de cei ce încearcă să acrediteze ideea că românii s-au format ca popor în afara vetrei lor istorice; un studiu, chiar și sumar, ca cel inițiat aici, confirmă faptul că nu există nici un document vrednic de crezare care să dovedească că românii nu sînt urmașii dacilor romanizați. Dimpotrivă, singura ipoteză plauzibilă sprijinită de izvoarele scrise (și, cum vom vedea mai departe și de cele nescrise), unica supoziție serioasă este aceea că geto-dacii și civilizația lor au supraviețuit după cucerirea romană și că au fost romanizați datorită simbiozei cu elementul latinofon și cu civilizația provincială romană — proces care s-a desăvîrșit în limitele vechiului stat dac, devenit provincie a Imperiului roman.

După retragerea trupelor lui Aurelian, romanizarea, chezășie a romanității românilor, a continuat în forme specifice în spațiul carpato-istro-pontic, cadrul istoric și geografic al întregii vieți (antice, medievale și moderne) a *verilor* noștri din Romania orientală.

NOTE

[1] Vezi 9, 13, 1 : *Romanam ditionem ad fines pristinos varia bellorum felicitate revocavit.*

[2] Cf. V. Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, „Studii și cercetări de istorie veche", XXII, 1971, p. 2 sqq.

[3] Rufius Festus, 8: *Sub Gallieno imperatore amissa est et per Aurelianum translatis exinde Romanis duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.*

[4] *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 68.

[5] R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968, p. 1.

[6] H. Dessau, *Ueber Zeit und Persönlichkeit der SHA*, „Hermes", XXIV, 1889, pp. 337—392.

[7] *Vita Aureliani*, 1, 8; 3, 4, 12, etc.; 4.

[8] Bibliografia fundamentală începe cu studiul lui H. Dessau citat mai sus. Vezi și lucrarea aceluiași *Ueber die SHA*, „Hermes", XXVII, 1892, pp. 561—605. H. Stern, *Date et destination de l'Histoire Auguste*, Paris, 1953. R. Syme, *Emperors and Biography. Studies on the Historia Augusta*, Oxford, 1974. *Atti del colloquio Patavino sulla Historia Augusta*, Padova, 1964.

[9] Eutropius, *Breviarium*, 8, 6, 2 și 9, 15, 1.

[10] R. Syme, *Ammianus...*, p. 1.

[11] Adjectivul *provincialis*, derivat din substantivul *provincia* — inițial „sferă de competență a unui magistrat" — oscilează între a avea sensul de „funcționar în afara Romei" și cel de „cetățean al imperiului, care însă nu locuiește la Roma". Vezi E. Forcellini, I. Furlanetto, F. Corradini și I. Perin, *Totius latinitatis lexicon*, Padova, 1940, s. v. *provincialis*.

[12] Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica*, V, 1, Iordanes, *Romana*, Berlin, 1882, p. 27 și 177.

ARGUMENTE LINGVISTICE

1. Româna și celelalte limbi romanice[1]

Românii vorbesc un idiom neolatin. Această evidență de netăgăduit se află, în egală măsură, la originea principalelor linii directoare ale constituirii unei conștiințe românești mai întîi etnice, apoi naționale, pe de o parte, și pe de altă parte, a unui important obstacol ridicat în calea teoriilor conform cărora românii n-ar fi decît niște străini pe propriul lor pămînt. Este limpede că toate subterfugiile și simplificările la care recurge R. Roesler nu se explică decît prin incompatibilitatea fundamentală între caracterul neolatin al limbii române și ideea plăsmuirii poporului român în afara vechilor provincii Dacia și Scythia Minor.

Din această deformare a adevărului rezultă ipoteze pe cît de complicate pe atît de inutile. Chiar dacă arheologia, istoria sau epigrafia n-ar oferi nici o informație asupra civilizației existente în spațiul carpato-istro-pontic, simplul fapt că, în această veche provincie romană se vorbește și în zilele noastre un idiom neolatin, ar fi suficient pentru a dovedi continuitatea existenței materiale și spirituale a locuitorilor fostei Dacii.

În Dacia și în regiunea vechii Dobroge romane s-a produs același fenomen al continuității care se poate constata în toate zonele europene latinofone: în Italia, Galia, Peninsula Iberică precum și în arii mai restrînse ca Dalmația, Retia și Noricum.

Populația daco-romană a trăit, dintotdeauna, în locul unde își are și obîrșia, în pofida vicisitudinilor din epoca migrațiilor. Dovada incontestabilă și peremptorie a

acestei realități este tocmai continuitatea neîntreruptă a limbii române născută din fondul latinei provinciale, limbă care a asimilat elementele traco-getice din substrat și care a adoptat treptat — proces absolut firesc — elemente lexicale precum și anumite foneme de la etniile cu care a intrat în contact. Prin structurile sale, româna rămîne un idiom latin; ne găsim în fața unui adevăr incontestabil pe care nici o altă ipoteză, în afară de cea a continuității, nu îl poate explica.

Așadar, istoria limbii române nu este numai o parte integrantă a istoriei limbilor romanice, ci și o componentă esențială a civilizației și a poporului român.

Istoria economică, socială, politică și culturală a geto-dacilor, a daco-romanilor și a românilor constituie contextul social-istoric în care s-a născut și a evoluat limba română; în același timp, româna reprezintă un element hotărîtor în dezvoltarea unitară și neîntreruptă a României și a civilizației ei.

Fenomenul formării limbilor neolatine și, paralel, cel al popoarelor romanice care vorbesc aceste limbi — italiana, franceza, spaniola, portugheza, româna etc. — este unul dintre cele mai însemnate și interesante capitole de la sfîrșitul Imperiului roman și de la începuturile Imperiului roman de apus și ale Imperiului roman de răsărit. Dalmata (limbă care se mai vorbea încă în ultimii ani ai secolului trecut în insulele dalmate din Marea Adriatică), istroromâna, macedoromâna, meglenoromâna și mai ales dacoromâna (idiomul poporului român, cea mai importantă entitate romanică din această parte a Europei) sînt înglobate toate de către istorici și lingviști în 'romanitatea orientală'. Din punct de vedere teritorial, această romanitate orientală a luat ființă în zorile erei noastre cînd, în urma cuceririi romane, întreaga zonă carpato-balcanică a fost transformată în provincii ale Imperiului roman.

Atît în evoluția tuturor popoarelor romanice cît și a limbilor neolatine s-au putut constata, în proporții diferite, faze asemănătoare: de pildă, romanizarea cel puțin parțială, consecință a cuceririi romane și a prefacerii acestor teritorii în provincii imperiale.

Începînd din secolul al III-lea, au pătruns în aceste regiuni — uneori chiar definitiv — anumite elemente alogene, mai mult sau mai puțin importante numeric. Populațiile romanizate, sau în curs de romanizare, au păstrat

totuși cîteva dintre tradițiile lor ancestrale de limbă, cultură și obiceiuri datînd din epoca fierului, deci dintr-o perioadă pre-romană. Aceste reminiscențe constituie un substrat etnic și lingvistic uneori foarte tenace.

Toate izvoarele arheologice și etnografice, precum și analiza unor elemente lexicale și fonetice, aparținînd substratului pre-roman, sînt concordante în această privință. Lexicul tuturor limbilor neolatine avea să se îmbogățească prin aportul de elemente alogene intrate în circuitul lingvistic propriu fiecăreia dintre ele la sfîrșitul Imperiului roman, cînd în aceste provincii au sosit populații, mai mult sau mai puțin numeroase, care vorbeau alte limbi decît latina. Aceste influențe lexicale s-au putut observa în Italia, la sosirea longobarzilor și a ostrogoților, în Franța, la venirea francilor, a alanilor și a vizigoților, în Spania, la apariția unei alte ramuri a vizigoților și la cea a vandalilor; mai tîrziu, aceștia din urmă au pătruns și în provinciile africane ale Imperiului roman de apus.

În Imperiul roman de răsărit, același rol l-au jucat triburile slave, a căror prezență se constată, pentru scurt timp, în Dacia *ex-romană* de unde, începînd din anul 602 după Cristos, s-au deplasat în masă spre regiunile din sudul Dunării în care au rămas pînă în zilele noastre.

Asemenea fenomene care s-au produs în limitele unor teritorii bine determinate nu puteau decît să dea naștere, *mutatis mutandis,* unor modificări similare îndeajuns de adînci, mai ales în domeniul lexical și fonetic. Aceleași schimbări survenite la capătul unei evoluții care poate fi urmărită datorită surselor lingvistice, istorice și arheologice, au dus și la apariția unor noi limbi, destul de apropiate unele de altele, care constituie o mare familie — cea a limbilor neolatine. Toate aceste idiomuri sînt caracterizate de elemente lexicale și gramaticale specifice, dar posedă o structură de bază unitară și un lexic fundamental provenit din vocabularul latin.

Așa cum am afirmat mai sus, excluderea românilor din marea arie a romanității orientale ar fi o aberație atît de flagrantă încît nici măcar adversarii continuității n-au putut să o conceapă. În schimb, cu scopul de a concilia teza *vacuum*-ului total din Dacia cu caracterul neolatin al limbii române, unii cercetători au încercat să acrediteze ipoteza formării limbii și a poporului român nu în zona carpato-istro-pontică, ci la sud de Dunăre.

În ceea ce privește însă momentul și circumstanțele concrete ale acestui „transfer", nu există nici cel mai slab indiciu de concordanță sau de acord între partizanii tezei lui R. Roesler; cîțiva dintre ei situează „leagănul" românilor în Balcani, alții propun regiunea dintre Balcani și Dunăre sau versantul sudic al Balcanilor, Iliria sau chiar spațiul cuprins între Sofia, Niș și Skopje, „triunghiul lui Weigand" — în care, în treacăt fie spus, nu se înregistrează, așa cum a dovedit E. Petrovici, nici un toponim semnificativ de origine romanică.

În principiu, aria de formare a limbii române nu poate fi identificată cu o zonă geografică limitată. Elementele sale structurale, precum și faptul că cele mai tipice dintre trăsăturile sale se regăsesc în toate dialectele — dacoromân, aromân, istroromân, meglenoromân — arată că româna s-a constituit într-o epocă în care exista un *continuum* istorico-geografic și cultural care a antrenat în același proces ansamblul latinei dunărene, adică idiomul latin vorbit în Dacia Traiană, pe ambele maluri ale Dunării de Jos și în Dobrogea romană; ulterior, penetrația unor populații alofone — în primul rînd slave — a dizlocat partea meridională a acestei regiuni unde, totuși, au supraviețuit grupuri etnice care foloseau aceeași limbă romanică. Dar această dezagregare nu a afectat decît superficial spațiul carpato-istro-pontic, zonă prioritară a formării limbii române.

Romaniștii străini cei mai iluștri, de la C. Jirecek la A. Lombard și C. Tagliavini, precum și prestigioși lingviști români ca S. Pușcariu, Th. Capidan, A. Rosetti, E. Petrovici, I. I. Russu, I. Fischer, C. Poghirc, G. Ivănescu au folosit aceste realități istorico-geografice și culturale drept argumente împotriva adversarilor continuității.

Totuși, aceștia din urmă persistă în a nu ține seama de datele expuse mai sus și, servindu-se de raționamente din ce în ce mai puțin convingătoare, susțin cu obstinație ideea că româna s-a format la sudul Dunării. Această controversă se bazează, în special, pe următoarele aspecte lingvistice:

— raporturile între română și albaneză, care ar arăta o arie de formare comună;

— raporturile între română și limbile slave, mai ales influența limbii slave meridionale;

— absența de influențe germanice în limba română;
— vocabularul agricol și pastoral;
— vocabularul religios;
— toponimia de origine latină.

Vor fi suficiente cîteva exemple pentru a ilustra lipsa de consistență a soluțiilor artificiale — și care s-au adeverit de atîtea ori contradictorii — propuse de diferiți autori partizani ai tezelor „migraționiste".

NOTE

[1] Există foarte multe studii asupra limbilor romanice. Am recomanda, mai întîi pentru claritatea și amploarea ei, cartea lui P. Bec, *Manuel pratique de psihologie romane*, Paris, 1971. Volumul al II-lea este consacrat, în afara limbilor de difuzare mai restrînsă, celor două „limbi extreme" ale *Romaniei*, franceza și română.

Dintre lucrările publicate în limba română se pot consulta Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932. B. Cazacu, *Studii de dialectologie română*, București, 1966. I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână*, București, 1969 și *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961; A. Graur, *Incercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954; I. Iordan și M. Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965; D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, București, 1961; H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960; S. Pușcariu, *Limba română*, București, 1940 și *Studii istroromâne*, București, 1926; E. Vasiliu, *Fonologia limbii române*, București, 1965.

Alte studii au apărut în limbi mai accesibile și mai uzuale pentru occidentali: În franceză, W. Bal, *Introduction aux études de linguistique romane, avec considération spéciale de la linguistique française*, Paris, 1966; E. Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, Paris, 1967; J. A. Candrea-Hecht, *Les éléments latins de la langue roumaine*, Paris, 1902 și *Cours complet de grammaire roumaine*, Bucarest, 1899, O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, t. I, 1902 și t. II, 1938; A. Guillermou, *Manuel de langue roumaine*, Paris, 1953; A. Lombard, *Le verbe roumain*, în *Acta Reg. Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis*, LII, Lund, 1954 și 1955; L. Mourin, *Introduction à la morphologie comparée des langues romanes*, t. VI, *Ancien roumain*, Belgique, 1962; S. Pop, *Grammaire roumaine*, Berne, 1948; A. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague-Bucarest, 1947; K. Sandfeld și H. Olsen, *Syntaxe roumaine*, 3 vol., Paris-Copenhague, 1936—1962.

Cu real folos se pot consulta: W. Meyer-Lübke, *Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern* dans *Grundiss der romanischen Philologie*, I, Strasbourg, 1904—1906; W. Rothe, *Einführung in die historische Laut — und Formenlehre des Rumänischen*, Halle, 1957; A. Ciorănescu, *Diccionario Etimológico Rumano*, Universidad de la Laguna, 1958—1961; B. E. Vidos, *Manual de lingüistica románica*, Madrid, 1963; W. D. Elcock, *The Romance Languages*, London, 1960; R. Posner, *The Romance Languages. A Linguistic Introduction*, New York, 1966; A. Monteverdi, *Manuale di Avviamento agli studi romanzi. Le lingue romanze*, Milano, 1952; P. Savi-Lopez, *Le origini neolatine*, Milano, 1920; C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1952.

2. Româna și albaneza

Raporturile lingvistice între română și albaneză dețin un loc de primă importanță în cercetările asupra istoriei limbii române medievale. Toți marii lingviști români, de la B. P. Hașdeu la A. Rosetti, precum și numeroși savanți străini au căutat fără încetare și cu stăruință să clarifice natura și amploarea acestor raporturi.

Opiniile în acest domeniu nu sînt convergente[1]. Adversarii continuității consideră că vechii albanezi și strămoșii românilor ar avea ca „leagăn" comun ținuturile centrale din Balcani. Fără îndoială, corespondențele fonetice între cele două idiomuri sînt considerabile; dar, în realitate, aceste corespondențe se explică, în cea mai mare parte, prin factori pre-romanici, romanici și post-romanici (balcanici) asemănători, prin ceea ce A. Rosetti numește *„criteriul comun"*[2]. Cît despre concordanțele care ar putea evoca o înrudire între română și albaneză, acestea n-ar trebui examinate decît în stadiul pre-roman, indo-european (traco-iliric)[3]. O simbioză posterioară secolului al III-lea (deci după abandonarea oficială a Daciei) nu poate fi demonstrată; o unire tardivă — după secolul al XI-lea — dacă va fi existat cumva, nu i-ar implica pe dacoromâni ci numai pe aromânii veniți de la Dunăre care s-au amestecat cu albanezii. Concluziile la care au ajuns lingviștii albanezi coincid de altfel cu acest punct de vedere[4].

E. Çabej justifică asemănările între română și albaneză prin adstratul comun latin și slav, precum și prin vecinătatea regiunilor situate la extremitățile zonei de formare a celor două popoare și a celor două limbi[5]. După părerea noastră, explicațiile date de către E. Çabej

concordă cu afirmațiile majorității specialiștilor români referitoare la formarea limbii române. Lingviștii români au atras, de asemenea, atenția asupra faptului că o comparație cu albaneza n-ar acoperi decît în parte elementul autohton intrat în componența românei[6]. Unele cuvinte românești nu au corespondente în albaneză; se presupune că termeni ca *brusture, doină, mic, zîrnă* au o etimologie dacă, care pînă acum nu a fost încă infirmată cu argumente convingătoare[7].

Încă din 1914, marele filolog german W. Meyer-Lübke scria: *„asemănările fonetice între albaneză și română par a fi mai puțin importante decît s-a crezut. Care ar fi atunci,* adăuga el, *motivele pentru care procesele descrise conferă limbii române caracterul ei specific, în privința aspectului fonetic al cuvintelor? Vom răspunde că, deocamdată, nu le cunoaștem"*[8].

Printre analogiile între română și albaneză sînt adeseori menționate particularități care, de fapt, se găsesc și în limbile romanice occidentale. De exemplu, anumite modalități de formare a cuvintelor sînt comune românei, albanezei și bulgarei: românescului *nici un* îi corespund albanezul *asnjë* și bulgarul *niedem*; dar *nici un* are un corespondent nu numai în franceza veche, *niun*, ci și în orice altă limbă din *Romania* occidentală: italiană *niuno*, spaniolă *ningun(o)*, portugheză *nenhum*, catalană *ningu(n)*, provensală *negun* etc[9].

Se mai poate analiza o altă triadă compusă din românescul *nicicînd*, albanezul *askurrë* și bulgarul *nikoga*. În cazul de față nu există nici o dovadă că arhetipul ar fi albaneza, urmată de bulgară și română, și nu bulgara (limba slavă), urmată de albaneză și română; oricum, trebuie ținut seama și de corespondențele din rusă, *nikogdá*, cehă, *nikdy*, poloneză, *nigdy* etc. care au aceeași structură[10]. Este absolut evident deci că nici o influență albaneză nu a putut atinge limbile slave aflate în afara Peninsulei Balcanice.

Cu scopul de-a sprijini ideea că româna și albaneza posedă caracteristici comune se invocă faptul că în amîndouă limbile se folosesc echivalentele verbului *habeo* pentru formarea timpurilor compuse: în română *am sosit*, în albaneză *kam sosure*. A fost însă ales, printre miile de verbe posibile, tocmai acela al cărui echivalent semantic se conjugă, în limbile romanice, cu auxiliarul

sum (franceză *je suis arrivé*, italiană *sono arrivato)*; dar nu s-a subliniat faptul că în aceste limbi regula generală prevede că timpurile compuse se formează cu ajutorul verbului *habeo*, exact ca în română și albaneză (franceză *j'ai mangé*, italiană *ho mangiato* etc.). De altfel, afirmația că albaneza și româna folosesc întotdeauna echivalentul lui *habeo* ca auxiliar pentru formarea timpurilor compuse este inexactă. *Sum* este adesea utilizat pentru exprimarea prezumtivului (albaneză *do të jem gabuar*, română *mă voi fi înșelat*) și, de asemenea, pentru formarea diatezei pasive și reflexive (vezi albanezul *jam larë* diferit de românescul *m-am spălat*). Se mai pot adăuga construcțiile românești care îl înglobează pe *sum*, ca *sînt mîncat* (= am mîncat), *era băut* (= băuse) etc. care au forme corespondente în latină[11].

Mulți lingviști consideră articolul enclitic din română, bulgară și albaneză ca fiind rezultatul unei evoluții independente în cele trei limbi, ceea ce infirmă teza lui K. Sandfeld conform căreia albaneza, româna și bulgara au atîtea trăsături comune încît este greu de acceptat ideea că tocmai articolul enclitic reprezintă consecința unei dezvoltări independente în aceste trei idiomuri. Oricum, nu este vorba de o demonstrație ci de o simplă presupunere; existența unor trăsături identice sau asemănătoare avînd aceeași origine **n1**, **n2**, **n3** prezente în A, B, C nu poate constitui un argument suficient pentru a decide dacă o a patra particularitate comună, **n4**, este sau nu de aceeași origine cu celelalte trei.

Aserțiunea lui E. Çabej, neverificată, că româna și albaneza coincid, în privința folosirii articolului enclitic, *pînă în cele mai mici detalii*, și că deci este greu de imaginat în acest domeniu o evoluție independentă a celor două limbi, nu aduce o dovadă care să întărească ideea lui K. Sandfeld. De altfel, la sfîrșitul studiului său, filologul albanez recunoaște următoarele: *„Concluzii definitive de ansamblu și de amănunt asupra felului și gradului acestor înrudiri lingvistice se vor desprinde de la sine cînd materialul existent va fi mai bine studiat și mai bine explorat. Nu este o exagerare să afirmăm că în acest domeniu ne găsim abia la mijlocul drumului, dacă nu la începutul lui"*[12].

Examinînd mai îndeaproape folosirea enclizei articolului în română și în albaneză se constată că analo-

giile nu merg nici pe departe „pînă în cele mai mici detalii", așa cum reiese din cîteva exemple alese printre multe altele: în albaneză *kjo më ka mbetur në mendje*, în română *aceasta mi-a rămas întipărit în minte*, unde „minte" apare fără articol în cele două limbi spre deosebire de construcția următoare, în albaneză *më kishte dalë nga mendja*, în română *aceasta mi-a ieșit din minte* în care „minte" este articulat în albaneză și nearticulat în română.

În albaneză, comparativul adjectivului se construiește cu procliza articolului definit, în timp ce în română *cel* nu este utilizat cu acest rol; astfel *më i ri* din albaneză corespunde românescului *mai nou* și nu *mai cel nou*. Multe alte exemple revelatoare ale acestor discordanțe de construcție, fie ele și „de detaliu", ar putea fi lesne găsite.

Cît despre originea articolului enclitic, A. Graur a demonstrat, încă din 1929, că substantivul a încorporat articolul adjectival postpus[13].

O altă tentativă de a dovedi că strămoșii românilor și ai albanezilor au trăit pe același teritoriu se întemeiază pe evidențierea împrumuturilor din bulgară în română și albaneză. Pentru exemplificare se citează doar românescul *opincă* și albanezul *opingë* care ar proveni din cazurile oblice ale bulgarei *opinak*. Dar, exemplul reținut suscită două remarci: în primul rînd, există nu numai asemănări ci o mulțime de deosebiri importante între elementele slave (de tip bulgar), română și albaneză[14]. Este îndeajuns să examinăm vechiul cuvînt albanez de origine slavă, aparținînd lexicului principal, *tokë* = pămînt, cu multiplele sale sensuri subsidiare (din slavul *tok*). Româna nu posedă acest cuvînt și nu avem nici un indiciu despre existența lui în vreun moment anume al evoluției limbii; în al doilea rînd, cele cîteva asemănări între vechile elemente slave din română și din albaneză nu înseamnă nicidecum că influența slavei meridionale asupra celor două limbi s-ar fi exercitat neapărat în limitele unui singur și aceluiași teritoriu. Se știe cu pertinență că neogreaca și spaniola au elemente comune de origine arabă, armeana și finlandeza elemente comune de origine rusă, iar ucraineana și croata elemente comune de origine maghiară etc.

O. Densușianu atrăgea atenția asupra faptului că anumite elemente albaneze au putut pătrunde în română, nu în mod direct, ci prin filieră bulgară, sîrbească etc. Cine ar putea să garanteze de exemplu că *omușor*-uvula ar lega româna de albaneză? Și de ce nu româna și bulgara pe de o parte, și, separat bulgara și albaneza pe de altă parte? Cronologia și dinamismul propagării metaforei *om mic*-uvula în cele trei limbi este și va rămîne, probabil pentru multă vreme încă, o chestiune deschisă. Deci nu este nicidecum vorba de o certitudine așa cum unii cercetători vor să ne facă să credem.

Chiar dacă în latina balcanică se constată din secolul al IV-lea pînă în secolul al VII-lea inovații identice cu cele din latina care stă la originea dialectelor italiene acest lucru nu implică deloc — concluzie adeseori formulată de către adversarii continuității — faptul că prezența acestor inovații în dacoromână nu s-ar putea explica decît prin formarea acesteia în Peninsula Balcanică. Se minimalizează importanța cîtorva inovații similare intervenite în mod spontan în latina din Imperiu și în latina din Dacia Traiană (și, în general, în latina din spațiul carpato-danubian). Punctul de vedere formulat de către A. Rosetti în legătură cu schimbările comune survenite în latina balcanică și în cea carpato-danubiană, ia în considerație *„mișcările păstorilor, avînd latina ca limba maternă, la nordul și sudul Dunării. Păstorii... transhumanți... de la nordul Dunării treceau fluviul cu turmele lor și intrau în contact cu populația locală. Dat fiind numărul mare al migratorilor, prezența acestei populații constituie un element important, de care trebuie ținut seama în istoria limbii latine dunărene"*[15]. Argumentele lui A. Rosetti rezolvă în mare parte această chestiune. Astfel, în timp ce exista forma mai veche *rărunchi*, cuvîntul *rinichi* ar putea fi consecința unei inovații tardive, de tipul descris mai sus și care ar fi pătruns în Dacia pe această filieră[16].

Procesul de simplificare și de sărăcire caracteristic latinei populare, în comparație cu limba literară, este socotit de către unii dintre lingviști mai pronunțat în română decît în oricare alt idiom romanic. Dacă această impresie s-ar adeveri, explicația nu poate fi găsită atunci decît tocmai în izolarea vechii Dacii Traiane, după secolul al IV-lea, izolare care o singularizează față de cea

mai mare parte a latinității orientale. În schimb, dacă româna s-ar fi constituit în Dardania, a cărei puternică romanizare a fost întărită prin vecinătatea Dalmației latine, același proces nu ar fi stîrnit niciodată atîtea controverse[17].

NOTE

[1] Ca bibliografie de bază, se poate consulta: A. Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara, 1980. În ceea ce privește patria primitivă a albanezilor și numeroasele divergențe în jurul acestei chestiuni, vezi *Les Illyriens et la génèse des Albanais. Travaux de la session des 3—4 mars 1969*, Tirana, 1971 și A. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968, pp. 210—212.

[2] A. Rosetti, *op. cit.*, p. 260.

[3] G. Brâncuș, *Considerații asupra lexicului autohton al limbii române*, „Transilvania", VI, 1980, p. 35.

[4] Româna și albaneza s-au format în regiuni diferite ale Peninsulei Balcanice confirmă E. Çabej, *Problemi i vendit të formimit të gjuhës shqipe* în vol. *Studime gjuhësore*, V, Tirana, 1975, p. 29.

[5] *Idem, Dise mendime mbi marrëdhëniet gjuhësore rumano-shqipare, ibidem*, VI, Tirana, 1977, p. 253.

[6] Vezi harta *Romanitatea dunăreană (daco-moesică) în secolele I—VI* în E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, pp. 58—59.

[7] *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 319; C. Poghirc, *Irano-daco-romanica*, „Studia et Acta Orientalia", VIII, București, 1971, pp. 25—28, A. Riza, *Concordances lexicales entre éléments roumains anciens et éléments relevant des aires iraniennes et caucasiennes, ibidem*, pp. 29—45.

[8] W. Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanisch*, „Mitteilungen des Rumänischen Instituts an der Universität Wien", I, Heidelberg, 1914, p. 42.

[9] *Idem, Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935, n⁰ 5875. O. Densușianu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, 1915, fasc. IV, p. 134 n⁰ 1230.

[10] Vezi M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg, 1958, pp. 274—275.

[11] O. Riemann, *Syntaxe latine*, Paris, 1908, p. 217.

[12] E. Çabej, *Unele probleme ale istoriei limbii albaneze*, „Studii și cercetări lingvistice", 1959, 4, p. 552.

[13] A. Graur, *À propos de l'article postposé*, „Romania", Paris, LV, 1929, pp. 475—480 și *De nouveau sur l'article postposé en roumain*, „Revue roumaine de linguistique", 1967, 1, pp. 3—10.

[14] A se compara, de exemplu, capitolul consacrat influenței slave asupra românei din A. Rosetti, *op. cit.*, pp. 313—326, cu studiul lui G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960.

[15] A. Rosetti, *op. cit.*, p. 86.

[16] Vezi comentariile și harta lui S. Pușcariu, *Limba română*, I, București, 1940.

[17] Latina a fost introdusă, în țările cucerite, pe două căi prin limba literară, folosită în școli și prin limba vorbită, difuzată de către ostași, negustori, coloniști — veritabil instrument de comunicare pentru ansamblul populației. În aceste regiuni, latina s-a impus cu sorți de izbîndă care au variat de la caz la caz și cu mai multă sau mai puțină rapiditate; de altfel, în fiecare dintre teritoriile cucerite, latina a suferit, încă de la bun început, cîteva alterări specifice cauzate de particularitățile lingvistice ale autohtonilor. Această „sărăcire" pare a fi mai ales consecința scurtei durate a colonizării Daciei de către romani. Latina literară, în vigoare la Roma, precum și toate inovațiile gramaticale sau semantice, survenite în centrul Imperiului, nu au mai beneficiat, începînd de la un moment dat, de circumstanțe care să le favorizeze difuzarea și în teritoriile anexate tardiv.

3. Româna și limbile slave[1]

În domeniul raporturilor lingvistice româno-slave, faptele sînt înfățișate astfel încît să se consolideze ideea că româna s-ar fi format și ar fi evoluat numai la sud de Dunăre, deci exclusiv în Peninsula Balcanică, în contact strîns cu idiomurile slave din acea regiune, bulgara, sîrba și chiar macedoneana.

Uimește și stîrnește atenția o omisiune stranie, de neconceput dacă ținem seama de gravitatea ei: nu se precizează că slavii care au trăit pe teritoriul Daciei Traiane aparțineau, ca limbă, grupului slavilor de sud[2]. Cu ajutorul acestei omisiuni 'strategice', se insinuează că influența limbii slave meridionale asupra limbii române, în prima sa fază de evoluție — influență, e drept, puternică — s-ar fi exercitat în Peninsula Balcanică, undeva în sud, cît mai la sud cu putință de Dunăre!

O altă cale de acreditare a acelorași teze constă în izolarea anumitor elemente comune slavei meridionale și românei, fără a menționa caracterul lor mai amplu. În acest sens, un exemplu grăitor îl constituie verbele reflexive. Folosirea lor în română este explicată ca o consecință a influenței slave cînd, de fapt, forma pronominală se utilizează cu o enormă frecvență atît în

latina vulgară cît și în limbile romanice. Chiar și în cazul unui verb ca *a se naște*, corespunzător verbului latin *nascere*, nepronominal în celelalte limbi romanice, se constată că forma românească reflexivă este extrem de tardivă, de vreme ce în secolul al XVI-lea, în primele texte românești, apare scrisă aidoma modelului său latinesc: *ce au greșit acesta... de au născut orb*, cf. *ut caecus nasceretur*.

De altfel, verbul este intranzitiv în vechiul proverb românesc *ce naște din pisică, șoareci mănîncă*. Tot astfel, verbul *a (se) juca* este și el atestat cu claritate în formă nereflexivă, cel puțin în româna veche[3].

NOTE

[1] Vezi, între altele, E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970. Idem, *Les éléments sud-slaves orientaux de l'istro-roumain et le territoire de formation de la langue roumaine* în *Actes du 1-er Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VI, Sofia, 1968, pp. 203—210. E. Lozovan, *Unité et dislocation de la Romania orientale*, „Orbis", III, 1954, pp. 123—137. De asemenea, volumul *Relations between the autoch'honous population and the migratory populations on the territory of Romania*, Bucharest, 1975.

[2] E. Petrovici, *Raportul dintre isoglosele dialectale slave și isoglosele elementelor slave ale limbii române* în *Studii...*, p. 74 și mai ales pp. 77—78.

[3] Cf *Dicționarul Academiei*, III, București, 1935, pp. 60—61.

4. Absența de elemente germanice din limba română

Pentru a justifica absența de elemente vechi germanice în română, adepții tezelor migraționiste nu propun decît o singură explicație: formarea limbii române în afara zonei carpato-danubiene. Ori, prezența goților și apoi a gepizilor în această regiune între secolele IV și VI este certă — dar în anumite limite asupra cărora vom reveni.

Lingviștii și istoricii români au demonstrat deja că, în principiu, absența acestor elemente nu dovedește nimic cîtă vreme o influență exercitată asupra lexicului

unei limbi nu decurge automat dintr-o conlocuire într-un spațiu geografic dat. De pildă bascii, peste care au năvălit vizigoții începînd cu secolul al V-lea, nu păstrează nici o urmă sigură a unor împrumuturi vechi germanice.

De altfel, un impact lexical produs prin contacte vizînd suprastructurile, tranzitorii prin însăși natura lor, se pierde cu ușurință într-o cultură orală ca cea care s-a dezvoltat în spațiul daco-roman și protoromân.

Există totuși circa zece etimonuri vechi germanice în română. Explicația cifrei acesteia atît de neînsemnate o dă, pur și simplu, faptul că triburile germanice au rămas foarte puțină vreme pe teritoriul Daciei.

Vizigoții n-au poposit aici decît începînd (aproximativ) din anii 313—319, cînd a fost zdrobită puterea militară a dacilor liberi din Moldova, și pînă în 332, anul cînd s-a încheiat tratatul *(foedus)* cu Constantin cel Mare. Vizigoții stabiliți în grupuri compacte, mai ales la răsărit de Siret și în jumătatea estică a Cîmpiei Munteniei, presau asupra Dunării pe care de altfel au și traversat-o în 377—378. Pînă azi nu s-a descoperit încă vreo așezare sau vreun cimitir vizigot, nici în vechea Dacie romană (Transilvania, Banat, Oltenia), nici la vest de *limes*-ul alutan; este posibil totuși ca în număr foarte restrîns vizigoții să se fi infiltrat, în jurul anului 350, în valea superioară a Mureșului.

Ostrogoții, a căror scurtă trecere pe teritoriul dacic este atestată de dovezi arheologice începînd din anii 420—430 și pînă în 488, nu reprezentau decît o subțire pătură conducătoare. După o ocupație vremelnică, ostrogoții au părăsit pămînturile Pannoniei în 488 și s-au instalat în Italia.

La fel ca ostrogoții, gepizii au avut centrul lor politic la vest de Carpații Occidentali. După anul 568, cîteva triburi gepide s-au stabilit în Transilvania unde au ridicat monumente care au dispărut către 640—650. Dar toate aceste deplasări de populații germanice migratoare n-au afectat nici Banatul, nici regiunile extracarpatice. Gepizii au constituit deci singurul grup important din punct de vedere numeric în Transilvania.

Pentru precedenta descriere s-a ținut seama de delimitarea mai multor vestigii de culturi materiale:

— cele lăsate de diferite valuri germanice, Cerneahov pentru vizigoți, cîteva morminte princiare pentru ostrogoți și, în fine, grupul Bandu-Bratei cimitirul nr. 3 pentru gepizi;
— și cele aparținînd populației autohtone daco-romane, Bratei cimitirul nr. 1, Hărman, Verbița-Gropșani, Băleni, Costișa pentru secolele IV și V și Bratei — așezare, Sighișoara, Ipotești-Cîndești-Ciurelu-Botoșana II pentru secolele V și VI—VII.

Contactele între cele două populații au fost îngreunate de caracterul închis al comunităților germanice organizate după legi și obiceiuri proprii; structura politică precum și dezvoltarea economico-socială și tradițiile spirituale acuzau de asemenea diferențe în substanța și în evoluția lor; în sfîrșit, primele valuri migratoare, în ciuda unor influențe reciproce evidente, au opus rezistență tendințelor asimilatoare ale civilizației romane, refuz concretizat, între altele, prin adoptarea creștinismului în forma sa ariană[1]. Toate aceste circumstanțe nu erau deloc de natură să favorizeze o simbioză daco-romano-germanică și, ca urmare, nici împrumuturi lexicale.

Așa precum a demonstrat admirabil S. Pușcariu, românii au împrumutat de la germani verbul *a cotropi*, care *e unul din cele dintîi cuvinte auzite de noi* (românii) *de la germani și cea mai caracteristică urmă din epoca invaziilor. Faptul că* a cotropi *se găsește numai la românii din nordul Dunării e și o dovadă elocventă a continuității noastre*[2].

De altminteri, trebuie să reamintim că nici în celelalte regiuni stăpînite de către goți nu au rămas indicii ale trecerii lor în limbă sau în instituții. Este cazul Italiei, unde a existat un regat ostrogot; se poate stabili o paralelă interesantă și între situația Raetiei, neatinsă de germanizare, și cea a Daciei. Conform afirmației lingvistului A. Lombard, *o limbă germanică a putut pătrunde într-o țară muntoasă fără a lăsa în limba acestei țări trăsături durabile, perceptibile încă*[3]. Nici etnogenezei, nici continuității neamului românesc și a limbii daco-romane nu li se poate imputa această *abatere* sau, atunci, același reproș s-ar cuveni și altor limbi romanice în care elementul germanic aparținînd

adstratului și superstratului se găsește într-adevăr în cantități reduse[4].

NOTE

[1] Vezi J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 417 sqq, J. Mansion, *Les origines du christianisme chez les Goths*, „Analecta Bollandiana", XXXIII, 1914, p. 5 sqq și C. Révillout, *De l'arianisme des peuples germaniques qui ont envahi l'Empire romain*, Paris-Besançon, 1850.

[2] S. Pușcariu, *Pe marginea cărților*, „Dacoromania", VIII, 1934—1935, p. 292.

[3] A. Lombard, *Destinele latinității orientale*, „Ramuri", XIII, 3, 1976, p. 16.

[4] H. Mihăescu a dovedit în studiile sale că modul în care vechea influență grecească s-a exercitat asupra românei arată limpede că leagănul românilor nu se află în Peninsula Balcanică (*L'influence grecque sur la langue roumaine jusqu'au XVe siècle*, București, 1968).

5. Vocabularul agricol și pastoral

Studierea acestui vocabular contrazice categoric teza migraționistă fiindcă termenii lui reprezintă tocmai rezultatul dăinuirii istorice a populației daco-romane în condițiile deosebit de grele ale epocii năvălirilor.

Din punct de vedere lingvistic, persistența istorică se manifestă în modul în care substratul traco-getic este înglobat și remodelat de stratul latin, pînă la constituirea unui idiom specific ariei provinciale dunărene ce avea să fie supus apoi diferitelor înrîuriri din partea popoarelor migratoare care s-au succedat și care au format adstratul.

Permanența latinei pe malul sting al Dunării se datorează voinței locuitorilor acestei regiuni de-a vorbi limba latină. Faptul că lexicul fundamental al celor mai importante îndeletniciri agrare și pastorale conține un procent dominant de cuvinte de origine latină și păstrează, totodată, cel mai mare număr de elemente din substratul traco-getic este argumentul cel mai grăitor pentru întărirea acestei aserțiuni.

Cu intenția vădită de a ocoli adevărul demonstrînd pretinsul caracter „pastoral-nomad" al românilor, s-a încercat adesea să se confere un aspect absolut acestor observații, aplicîndu-le exclusiv domeniului pastoral, în opoziție cu lexicul agricol. Ori, analiza acestui vocabular infirmă o asemenea interpretare și confirmă dimpotrivă, întru totul, datele istorico-etnografice care caracterizează comunitățile protoromânești, colectivități sedentare de agricultori și de crescători de vite.

Trebuie remarcat că în vreme ce la păstorii din sudul Dunării, transhumanța de tip balcanic presupune deplasarea unor familii întregi de la șes la munte, la cei din toată zona nord-dunăreană, unde transhumanța era de tip alpin, cu turmele plecau numai bărbații, aceștia fiind adesea oameni de meserie, delegați de adunarea obștească a satului, cum o dovedește, de pildă, străvechea sărbătoare numită *Sîmbra oilor*[1]. Femeile și copiii rămîneau în sat pentru a asigura mai departe viața căminului, practicînd diverse activități sedentare precum și meșteșuguri casnice.

Astfel posibilitatea unei influențări asupra limbii păstorilor români prin termeni deprinși în timpul deplasărilor unora dintre ei se limitează, așa cum o atestă datele lingvistice, la cîteva apelative specifice. Desigur, nu ne gîndim să minimalizăm importanța păstoritului la români, ci încercăm să îl înțelegem și să-i atribuim rolul cuvenit într-o economie protomedievală și medievală în care așezarea rurală, *satul*, reprezintă nucleul vital al societății românești.

Românescul *sat*, desemnînd o colectivitate rurală și teritoriul ei, provine din latinescul *fossatum*, șanț de apărare. Este drept că în Codicele Voronețean apare forma veche *fsat* și că în albaneză există termenul *fshat*, cu același sens, ceea ce se explică, ca în cazul lui *cuvînt*, din latinescul *conventus*, și al altor denumiri din viața socială, prin marea omogenitate lingvistică a latinei dunărene care includea și elemente din substratul tracic.

Terminologia legată de locuință constituie un excelent argument pentru latinitatea limbii române: cuvintele-cheie sînt latinești, cu o excepție importantă totuși, cea a lui *vatră* care aparține substratului și înseamnă tocmai centrul stabil al locuinței. *Casă, perete, fereastră, ușă, poartă, scară, celar* sînt, toate, de origine latină. Este interesant de

relevat că latinescul *tenda*, însemnînd „cort", adică un element mobil, devine în română *tindă*, prispă, vestibulul acoperit al casei.

La fel de edificatoare și concludente sînt numele, de origine latină, ale mobilierului: *masă* ⟨ *mensa, scaun* ⟨ *scamnum, cuptor* ⟨ *coctorium*. Desigur, ar fi îndreptățită întrebarea dacă obiectele desemnate de acești termeni puteau cu adevărat face parte din inventarul acestor „bieți" păstori — pe deasupra și nomazi! — pe care unii încearcă să-i prezinte drept strămoși ai românilor... Este însă evident că românii s-au așezat pe scaune, în jurul unei mese și și-au copt *pîinea* (din latinescul *panis*) într-un cuptor sau într-o vatră în Dacia Traiană de-a lungul tuturor acelor „secole obscure".

Bogăția elementelor de origine latină din vocabularul agricol pledează de asemenea în sensul permanenței comunităților sedentare de agricultori și de crescători de vite: *grîu* ⟨ *granum, orz* ⟨ *hordeum, mei* ⟨ *milium, secară* ⟨ *secale* sînt, toate, de proveniență latină; la fel și numele principalelor verdețuri din grădină: *ceapă* ⟨ *caepa, usturoi* ⟨ *ustulare* (ustura), *curechi*, numele dialectal al verzei, din *cauliculus, lăptucă* ⟨ *lactuca*[2].

Termenii referitori la munca cîmpului și la uneltele agricole întăresc aceeași idee a obîrșiei latine: *a ara* ⟨ *arare, a semăna* ⟨ *seminare, a treiera* ⟨ *tribulare, a vîntura* ⟨ *ventulare, a pisa* ⟨ *pisare, a cerne* ⟨ *cernere, sămînță* ⟨ *sementia, sapă* ⟨ *sappa, seceră* ⟨ *sicilis, cute* ⟨ *cotis, furcă* ⟨ *furca, moară* ⟨ *mola, jug* ⟨ *jugum* etc.

Cuvîntul *grapă* merită o atenție specială: provenit și el din latină, n-a fost păstrat decît la nord de Dunăre — mai exact în interiorul întregii arii românofone — în timp ce la sud de fluviu se folosește echivalentul său de origine slavă, *brana*. Evident, această diferență lexicală nu este compatibilă cu ipoteza sedentarizării temporare a românilor în regiunea sud-dunăreană ci dimpotrivă, presupune o existență istorică a românilor distinctă de cea a populațiilor de la sudul Dunării, separare care ar data cel puțin de la sosirea slavilor în Balcani.

Un fapt, la prima vedere secundar, care trebuie însă să ne dea de gîndit își dobîndește întreaga semnificație de îndată ce încercăm să reconstituim modul în care au conviețuit autohtonii și latinofonii în comunitățile rurale din Dacia Traiană și din Scythia Minor. Doi termeni desem-

nînd păsări legate direct de viața satului, *cioară* și *barză*, neavînd origine latină, aparțin substratului traco-dacic.

În comparație cu alte compartimente lexicale, vocabularul pastoral conține un număr însemnat de denumiri din substrat: *baci, baligă, brînză*[3], *căpușă, fluier, urdă, zăr, gălbează*[4], *murg;* toate aceste apelative s-au integrat structural în latina provincială și s-au transmis numai prin intermediul acesteia constituind o dovadă peremptorie a continuității populației pe acest teritoriu. *Măgură* și *mătură*, care provin tot din substrat, posedă o structură identică cu cea a lui *lingură*, din latinescul *lingula; brînză* și *rînză* au aceeași structură ca *osînză*, de origine latină; *viezure*, cuvînt din substrat, se comportă ca *iepure*, din latinescul *lepus*.

Este cu totul firesc ca, în domenii specifice în care pentru autohtoni era mai anevoioasă cunoașterea termenilor latini — de pildă a celor referitori la floră, la faună, sau specializați în a desemna diferite ocupații, mai ales pastorale — să dăinuie cuvinte din substrat.

Totuși pînă și în aceste domenii a pătruns, în proporție importantă, vocabularul latin: în lexicul pastoral, alături de *brînză* se întîlnește *caș*, din latinescul *caseum;* pentru numele vitelor mici, *oaie* ⟨ *ovis, berbec* ⟨ *berbex, miel* ⟨ *angellus, capră* ⟨ *capra, ied* ⟨ *haedus* și pentru cele ale bovinelor, *bou* ⟨ *bovus, bour* ⟨ *bubalus, vacă* ⟨ *vacca, vițel* ⟨ *vitellus, junc* ⟨ *juvencus;* precum și ale suinelor, *porc* ⟨ *porcus, scroafă* ⟨ *scrofa, vier* ⟨ *verres, purcel* ⟨ *porcellus,* și ale ecvidelor, *cal* ⟨ *caballus, armăsar* ⟨ *admissarius* — originea latină este cît se poate de limpede.

Denumirile principalelor îndeletniciri ciobănești — *a mulge* ⟨ *mulgere, a paște* ⟨ *păscere, a tunde* ⟨ *tondere;* alături de *baci*, cu etimologie necunoscută, dar despre care se bănuiește că ar proveni din substrat, există *păcurar* din *pecorarius* și *păstor* din *pastor* — precum și cele ale ocupațiilor similare — ca *văcar* din *vaccarius, porcar* din *porcarius* — sînt de asemenea indubitabil latine.

Luînd în considerare toate aceste realități lingvistice, reiese clar că pretinsa deosebire dintre lexicul pastoral al ciobanilor daco-romani „nomazi" și cel agricol al „sedentarilor" este o falsă ipoteză. Apelativele românești pentru îndeletnicirile de bază dovedesc, fără nici un echivoc, continuitatea neîntreruptă în străvechile lor vetre a colectivităților rurale daco-romane cu o economie agrară, prin excelență sedentară, care s-a menținut de-a lungul întregii perioade de formare a poporului român.

Faptul că aceleași comunități au dăinuit *în vatra satelor*, sintetizează — prin îmbinarea unui termen din substrat, *vatră*, cu unul latin, *fossatum* ⟨ *sat* — însăși esența acestui proces dinamic care a asigurat păstrarea substanței intrinsece a neamului românesc și a limbii române.

NOTE

[1] Sărbătoarea care are loc după echinocțiul de primăvară, între 24 aprilie și 10 mai, legată de creșterea și prăsirea oilor, obicei denumit și *alesul oilor, ruptul sterpelor*, semnificînd momentul plecării turmelor pentru pășunat, la munte, marcat de un mare ospăț comun. Vezi G. Stoica, P. Petrescu și M. Bocșe, *Dicționar de artă populară*, București, 1985.

[2] Acestora li se poate opune *mazăre*, cuvînt din substratul dacic.

[3] În privința originii preromanice a termenului *brînză*, se poate consulta cartea, atît de bogată în învățăminte, a lui I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, pp. 270—273. De altfel, nu ar fi total inutil să comparăm „brînză" cu apelativul unui celebru sortiment de brînză elvețiană „sbrinz", denumire rezultată din deformarea numelui orașului Brienz, unde se fabrică această specialitate.

[4] Vezi echivalentele albaneze kël' bazë, gël' bazë.

6. Vocabularul religios

Elementele fundamentale ale terminologiei creștine în română sînt de origine latină, începînd cu *creștin*, din *christianus*, în opoziție cu *paganus; lege*, din *lex*, însemnînd totodată „lege" și „credință", coincidență semnificativă și revelatoare în ceea ce privește structura colectivităților din această regiune; *a crede*, din *credere* și *credință*, din *credintia*, etimon din latina tardivă; *scriptură*, din *scriptura*, cu sensul, în română, limitat numai la cel de „texte sacre creștine".

Mai pot fi menționate sărbătorile și cultul: *Crăciun*, în româna veche *Crăcion*, din latinescul *creatio*[1]; *Paște*, din *Paschae; Florii* — numite în franceză și „duminica Paștilor înflorite" — din *Floralia; Rusalii* — numite în franceză și

„Paștele rozelor"[2] — din *Rosalia; păresimi,* din *quadragesima; a ajuna,* din *adjunare*[3]*; a cumineca,* din *communicare*[3a]*; cruce,* din *crux; treime,* din *trinitas; rugăciune,* din *rogatio; păcat,* din *peccatum; Dumnezeu,* din *Domine Deus; sânt,* formă mai veche decît *sfînt,* din *sanctus; înger,* din *angelus* — sînt, de asemenea, de origine latină.

În sfîrșit, în lexicul specific ierarhiei și organizării ecleziastice s-au păstrat elemente latine esențiale, cu toate că această terminologie a fost înlocuită în mod deliberat în momentul în care slavona devenise limba oficiilor religioase. Se pot astfel cita, în primul rînd, *preot,* din *presbyter* și mai ales *biserică,* din *basilica,* probabil mai vechi în latină decît *ecclesia,* împrumutat din greacă. Este important să subliniem că, în cazul în care ar fi fost creștinați la sud de Dunăre, românii ar fi trebuit să prefere termenul *ecclesia,* generalizat în Balcani în secolul al IV-lea; faptul că au păstrat cuvîntul latin *basilica—biserică* pledează în favoarea prezenței lor în acea vreme la nordul fluviului.

Constatările acestea confirmă informațiile literare care relatează faptele unor predicatori de expresie latină la nord de Dunăre, ca de pildă sfîntul Nicetas din Remesiana[4] și episcopul arian Ulfila[5].

NOTE

[1] Această etimologie este însă controversată. Vezi I. Fischer, *Latina dunăreană,* București, 1985, p. 152.

[2] Vezi Dom Guéranger, *L'année liturgique,* Paris-Poitiers, *La Passion et la Semaine Sainte,* 1900, p. 222 și *Le Temps pascal,* III, 1902, p. 283.

[3] Neatestat în texte, precizează *Dicționarul explicativ al limbii române,* București, 1984.

[3a] *Ibidem.*

[4] Vezi J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain,* Paris, 1918.

[5] Cf. V. Corazza, *Un altra prova della continuità daco-romana: Le parole latine in Ulfila.* Roma, 1968.

ARGUMENTE TOPONIMICE

Analiza ansamblului chestiunilor privitoare la limba și continuitatea românilor ne obligă să recunoaștem că s-a acordat, în general, în mod greșit, o importanță prea mare numelor proprii — cel puțin din punct de vedere metodologic.

Se știe că patronimele sînt supuse unor influențe multiple, cîteodată chiar unor mode trecătoare. Faptul că o persoană poartă un nume de o anumită proveniență nu constituie neapărat o dovadă concludentă asupra propriei ei origini. Dacă nu se admite acest principiu, tuturor francezilor botezați *Sacha,* ca urmare a unei mode dominante într-o perioadă dată, ar trebui să li se descopere o ascendență rusească, iar celor care se numeau pe timpuri *Guillaume,* o filiație germanică[1].

Problema patronimelor este direct legată de cea a numelor de loc, de vreme ce ele pot deriva unele din celelalte în chip biunivoc. Un Florea poate da unui sat numele de Floruți, iar urmașii lui vor putea lua, mai tîrziu, drept patronim numele satului! Ori, cum pe aceste meleaguri au trăit veacuri de-a rîndul populații creștine, identificarea originii etnice cu ajutorul numelui este cu atît mai anevoioasă cu cît prenumele creștine nu cunosc opreliștea granițelor, pot fi modificate după voie, fiecare regiune adoptînd o formă specifică.

Desigur, se întîmplă uneori ca fonetismul originar să apară consemnat cum a fost cazul inscripției de pe ulciorul de la Capidava, în care forma Petre este evident românească și nu poate fi confundată cu cea grecească, Petros.

Dar, de la o zonă la alta și de la o epocă la alta, repertoriul onomastic și variațiile proprii fiecărui nume pot fi parțial transpuse, alterate sau traduse, ceea ce implică și consecințe toponimice.

În privința toponimiei românești, dificultatea decurge din cantitatea redusă de documente medievale existente și din faptul că, în conformitate cu uzanțele cancelariilor din acea vreme, toponimele erau permanent traduse fie în latină, fie în slavonă.

Schimbarea toponimiei, originare de către adstratul alofon instalat ca minoritate dominantă este perfect confirmată și în alte regiuni la origine romanice, de pildă, în Elveția. Nepotrivirea dintre microtoponimie — denumiri locale — și macrotoponimie — denumirile marilor zone, ale rîurilor pe toată lungimea lor — este tocmai o caracteristică a unei astfel de situații, care se regăsește și în toponimia românească.

Adevărul acestei afirmații se verifică mai ales în Transilvania, cum a arătat I. Iordan[2]; dintre cele 80 de toponime din domeniul unui singur sat, aproape 90% mai erau încă românești la începutul secolului al XX-lea, deși la acea dată satul în chestiune, astăzi Petrești, purta numele maghiar de Petrid. Cazul acesta s-a repetat de nenumărate ori în Transilvania, în Banat, în Crișana și în Maramureș; de altfel, cercetările ulterioare au confirmat această constatare.

Bizuindu-se pe puterea și pe autoritatea lor, cancelariile feudale ungurești au jucat un rol de seamă în traducerea vechilor toponime românești în maghiară. În documente, unele localități cu nume unguresc apar și cu numele lor românesc: Masthakon (1467) si Nyires (1501), azi Mesteacăn din județul Caraș-Severin; Waar (1485) și Mezfalva (1511), azi Var din același județ.

Credem că nu este necesar să mai dăm alte exemple pentru a explica traducerea toponimelor românești și slave din Transilvania, remarca următoare părîndu-ni-se cu totul semnificativă: *Obiceiul de a traduce sau maghiariza l-au avut ungurii și la toponimicele din afara fostei Ungarii. Biograd na moru din Dalmația (în documentele latinești Alba Maritima) devine Tengerfehérvár (tenger= mare), Belgradul Sîrbiei devine Nándorfehérvár, Viena—Bécs, Iași—Jászvásár, Roman—Romanvásàr, Cîmpulung Muscel—Hosszúmezö, Tîrgu Neamț—Németvásár, etc.*[3].

De altfel, S. Pușcariu atrăsese deja atenția asupra acestui fenomen: *Numiri vechi topice sînt înlocuite adesea de numiri date de clasa stăpînitoare. Astfel, în Bucovina, stăpînirea de o sută și ceva de ani a Austriei a făcut ca vechiul Vatra Dornei, prefăcut oficial în Dorna Watra, să devină chiar în gura multor români Dornavatra. Vechiul Ilva Mică (sat în jud. Bistrița-Năsăud) devenise în timpul din urmă al stăpînirii maghiare Chișilva (ung. Kis Ilva)*[4].

Din mai multe motive, teza conform căreia n-ar exista, la nord de Dunăre, toponime daco-romane este abuzivă. Microtoponimelor prezente, în mare număr, trebuie adăugate alte cîteva categorii. Macrotoponimele — mai ales numele apelor, Mureș, Criș, Someș, Olt, Argeș, Dunăre etc. — sînt de origine daco-romană. De fapt, aceste apelative sînt dacice și au fost adoptate de latinofoni, ceea ce nu se poate explica decît prin permanența pe aceleași meleaguri ale populației care le-a stabilit.

În plus, datorită înrudirilor dintre limbile balto-slave și cele tracice, amîndouă grupurile aparținînd familiei indoeuropene, este posibil — și metodologic ireproșabil — să se postuleze proveniența din substrat a cel puțin încă cincisprezece toponime dintre cele, în general, socotite slave. Dacă se alătură acestor nume de locuri foarte abundente microtoponime cu caracter daco-roman, ne aflăm în fața unei evidențe, relativ covîrșitoare, în favoarea transmiterii neîntrerupte a vechilor termeni care ilustrează particularități ale configurației geografice.

Numele de orașe pun o problemă de cu totul alt tip, fiindcă nu se poate vorbi de continuitate urbană în nici un loc situat la nordul Dunării. Așadar, asemenea denumiri nu puteau dura din antichitate pînă în plin ev mediu fără să fi fost legate de existența afirmată a orașelor înseși.

Din mulțimea edificărilor somptuoase ale Daciei ptolemaice, nu mai dăinuie, după războaie și năvăliri, decît vestigiile lor; la fel, în memoria secolelor X—XIV nu au rămas, din vechea toponimie, decît elemente „disparate".

Trebuie semnalat că la sudul Dunării, acolo unde fortificațiile romano-bizantine sau medievale timpurii au durat, aromânii au păstrat cuvîntul *mur*, din latinescul *murus*, cu sensul de „zid de incintă"; în schimb, la nordul Dunării, acest termen s-a pierdut. Pe de altă parte, remanența în aceeași arie a apelativului lemn, din lati-

nescul *lignum*, permite evaluarea excepționalei importanțe a acestui material de construcție cu toate că este dificil a-i repera urmele în teren.

În sfîrșit, la sudul Dunării nu există toponime continuitoare, în conformitate cu legile fonologice ale limbilor romanice, ale vechilor denumiri, constatare care anulează argumentul — deseori invocat de partizanii tezei migraționiste — în virtutea căruia absența unor toponime de acest tip, în nordul Dunării, ar dovedi transferul integral al latinofonilor pe malul drept al fluviului. Dimpotrivă, prezența a numeroase toponime de origine slavă demonstrează în mod peremptoriu continuitatea românească. Așa cum remarca E. Petrovici: *dacă românii ar fi venit abia în secolul al XIII-lea din Peninsula Balcanică, cum se face că numele de localități și de rîuri nu le-au luat de la unguri, care erau stăpînii țării, ci de la slavi?*[5].

Asimilarea completă a slavilor din întreg spațiul cuprins între Nistru și pustă se săvîrșise cu mult înainte de secolul al XIII-lea. Deci toate influențele slave păstrate în Transilvania indică, obligatoriu, o coabitare slavo-română anterioară cu cîteva veacuri acestei date. E. Petrovici afirmă că *este evident că toponimia slavă din Transilvania preluată de români direct de la slavi (vezi românescul Bălgrad, maghiarul Gyulafehérvár; românescul Tîrnava, maghiarul Kăküllő, etc.), dovedește că în Transilvania a existat, înainte de venirea ungurilor, o simbioză româno-slavă*[6]. Această realitate care trebuie subliniată confirmă informațiile transmise de Anonim despre prezența, în voievodate, a valahilor și a slavilor care s-au opus pătrunderii maghiarilor în Ardeal.

Instalîndu-se, mai cu seamă pe cursul inferior și mijlociu al rîurilor, slavii le-au tradus, pur și simplu, în limba lor, străvechile lor denumiri. Astfel s-a ajuns la situația în care aceleași rîuri aveau mai multe nume; rîul *Bistrița* (adică, în slavonă, „apa repede") are, spre izvoare, numele de *Repedele*, echivalentul latin al Bistriței; rîul *Sebeș*, termen maghiar însemnînd și el „repede", devine pe cursul său mijlociu *Bistra*, iar spre izvoare *Frumoasa*, nume cum nu se poate mai autentic latin.

Această operație de traducere este perfect dovedită, istoric, de o localitate din Dobrogea care se cheamă astăzi

Camena[7]. În slavonă *Camena* are sensul de „piatră"; ori, acolo, este atestat în epoca romană, un *vicus Petrensis* — de unde numele de *Petra*, „piatră" — pe care numai latinofonii din partea locului l-au putut transmite și traduce pentru uzul noilor veniți slavofoni. De altfel, Dobrogea este foarte bogată în toponime succesiv transpuse din latină în slavă, apoi în greacă și/sau în turcă. Dacă Constanța este numele imperial — Constantia — al vechiului Tomis, Bisericuța și Portița sînt ambele, evident, de origine latină; iar Durostorum a devenit Dristor etc. Toate aceste fenomene lingvistice indică o prezență majoritară a românilor pînă și în zona aceasta a gurilor Dunării și a coastei Mării Negre, în mod firesc cosmopolită. Este adevărat însă că o evaluare pripită sau numai parțială a acestei realități ar putea duce la o concluzie favorabilă tezei absenței toponimelor românești pe teritoriul cuprins între Dunăre și Marea Neagră[8].

În afară de toponimele traduse mai există și toponime aproximate. Descoperind cetatea Dierna-Tierna în apropierea unei ape, probabil omonime, slavii au numit-o *Cerna*, „neagra", confundînd toponimul daco-roman cu un adjectiv din limba lor. Apa, *berzovis* în limba dacă, a primit un nume inteligibil pentru slavi, *berzava*, adică *bistrița*, „repedea". Un alt exemplu este mai complex: *Mavrokastro*, „cetatea neagră" în greaca bizantină, poartă numele de „Cetatea Albă" în românește.

Este clar că astfel de mecanisme de transpunere probează, în contextul lor istorico-lingvistic, stabilirea unor alogeni în spații locuite fără întrerupere de către latinofoni deveniți români. Trebuie ținut seama de faptul că, adesea, nu dispunem decît de unul dintre termenii transpuși, de obicei de cel mai recent, dată fiind situația cu totul precară a documentelor scrise în perioadele de început. Suplinind această lacună, se poate afirma că majoritatea toponimelor tardive de origine slavă și postslavă reprezintă traduceri sau alterări de vechi nume romanice și românești, constituind în același timp dovada de netăgăduit a prezenței unei populații autohtone în toată zona carpato-istro-pontică în momentul în care slavii și celelalte popoare migratoare care i-au urmat au pătruns în această regiune.

Este util să subliniem că denumirea globală „toponime de origine slavă" riscă să nu pună în lumină varietatea

reală a acestor toponime adesea create pornind fie de la o bază slavă, cu ajutorul unor sufixe latine, fie de la nume de origine latină cu sufixe slave. Singurele toponime care ar merita din plin numele de „slavonești" sînt cele formate numai din elemente componente care nu se găsesc în limba română[9].

Existența unor toponime ungurești în Ardeal se integrează, fără nici un fel de dificultate, în același tip de proces lingvistic. Instalarea seniorilor feudali maghiari în voievodatul Transilvania a adus cu sine preluarea și modificarea unui mare număr de vechi toponime românești. Cînd posedăm textele care îl atestă, constatăm foarte adesea acest fenomen[10]; Abrud, menționat ca atare într-un document din 1271, Budila transformat în Bodola (1294), Cîlnic devenit Kelnek (1269), Cluj-Clus (1183), Cristis — Keresztes (1197), Dobîca — Doboka (1196), Poiana — Polyán (1291), Sălicea — Szelicse (1297), Stana — Esztana (1288). În alte cazuri, este vorba de traduceri: Straja — Oregyház (1274) sau de îmbinarea între traducere și aproximare: astfel, Rîul Alb a primit numele de Fehérviz care are același sens, Rîul de Mori pe cel de Malomvize, Rîul Barbat — Borbatvize, Mărul — Almafalva, Cîmpulung — Hosszúmező, Valea Porcului — Disznópataka, Mesteacăn — Mastakon sau Nyires, etc.

În sfîrșit, există situația în care textele consemnează ambele nume: într-un document din 1371 apare *Téglavár vulgariter secundum vero Olachos Charamida*, „Téglavár". (orașul cărămidei) sau, cum zic în limbaj popular valahii, Charamida" (cărămidă); *Chirnavoda villa Feketeviz*, într-un text din 1383 (Cernavodă, adică „Rîul negru"). În alte documente din secolul al XIV-lea se menționează cu numele unguresc Nogfalu, Săliște („sat mare") cu apoziția *Magnam villam Walachikalem* („satul mare al valahilor").

În consecință, exemplele de mai sus demonstrează că luarea în considerare a toponimiei în stadiul ei tardiv, cu scopul de a pretinde că lipsește din ea tocmai elementul românesc, constituie o eroare metodologică. Fenomenele pe care le-a amintit și care se repartizează uniform pe întreg teritoriul Transilvaniei, al Banatului și al Crișanei indică fără putință de tăgadă existența unui strat arhaic de nume latinești parțial alterate din pricina prezenței slavilor și a masivelor modificări prac-

ticate de către autoritățile feudale maghiare, care aveau obiceiul, firesc la orice cuceritori, precum și interesul, să înlocuiască toponimia românească cu nume ungurești (sau germane, în enclavele de coloniști sași).

Caracterul sistematic al acestor traduceri și modificări presupune deci o acțiune deliberată a autorității centrale care încerca pe calea forței și a constrîngerii să-și aroge legitimitatea stăpînirii *de facto* și să o prezinte drept o dominație *de iure*. Nu pretind și nu caută oare unii să determine caracterul ne-românesc al toponimiei din Transilvania uitînd însă că orice cercetare toponimică trebuie, în mod obligatoriu, să fie precedată de o investigație istorică privitoare la epoca respectivă și la locul denumit într-un fel sau altul?

Fie-ne îngăduit să dăm un exemplu grăitor în care o asemenea „scurt-circuitare" poate induce în eroare. Numele satului Zalasd ar putea fi luat drept maghiar — de altfel, așa s-a și întîmplat; s-ar mai putea crede la fel și azi, dacă nu s-ar fi aflat dintr-un document, că este vorba de fapt de o așezare întemeiată de către cneazul Stroia și de un anume Zeic, deloc maghiar după nume, și că satul purta la origine un toponim slavo-român, Zlești (vezi Zlatna, *legat de zăcămintele aurifere*), care a fost apoi transformat, adoptat, în ungurescul Zalasd.

Un text din 1373 înregistrează munții *Wegsaghavasa* în Maramureș, transcriere latină a formei maghiare Vigsâhavasa, „muntele petrecerii", *alio nomine Nedele*, „altfel spus Nedele". Ori, *nedeia* este o străveche sărbătoare a păstorilor români, comportînd reminiscențe ale unor vechi tradiții pre-romane și avînd drept cadru natural culmi împădurite și poieni; este greu de crezut că ungurii sărbătoreau *nedeia* pe plaiurile Maramureșului, înainte de 1373. Mai mult, numele românești fiind specifice, iar cele ungurești generice, numai românii știau exact ce anume sărbătoresc, în timp ce ungurii puteau doar să bănuiască cîte ceva despre această datină care le era străină[11].

Scribii din cancelarii, maghiari de origine, transpuneau după obiceiul vremii toponimele de neînțeles pentru ei în limba autorităților. Scriau, de exemplu, Dragomérfalva în loc de Dragomirești, sat întemeiat de un român pe nume Dragomir. Unificarea ungurească a toponimelor

din Ardeal păstrează clar urma reflexelor lingvistice și a manipulărilor deliberate, care au dus la dispariția numelor românești de locuri.

Concluziile la care a ajuns E. Petrovici sînt de o importanță covîrșitoare pentru istoria reală a regiunii intracarpatice: *De cîte ori un toponimic se prezintă sub formă românească și ungurească, e sigur că forma din urmă e ulterioară și traduce pe cea dintîi sau o înlocuiește cu o formație ungurească independentă. Numele de localități sînt niște etichete. E natural ca clasa dominantă și administrația care o reprezintă să aibă tendința de a lucra cu etichete cu care e familiarizată și nu cu forme care îi se par rebarbative. Nobilimea ungurească sau maghiarizată și administrația ungurească au practicat maghiarizarea toponimiei în tot cursul evului mediu*[12].

N. Iorga compara odinioară toponimia Ardealului cu cea a Americii, subliniind paralelismul între toponimia transilvană și cea a regiunilor în care coloniștii anglofoni au întîlnit populații autohtone de la care au împrumutat cele mai felurite nume de locuri, de la Idaho la Milwaukee. Dimpotrivă, această similitudine nu există în zonele din care indienii au fost izgoniți sau în care au fost exterminați.

Distribuția numelor românești este, în Transilvania, generală și uniformă, pe cîtă vreme numele germanice, flamande sau chiar unguresti apar sistematic sub formă de enclave, situație care reflectă cu exactitudine suprapunerea de populații și ne informează despre modul în care s-a desfășurat instalarea maghiarilor, a sașilor și a șvabilor, și anume sub aspectul unei colonizări organizate. *E neîndoielnic că elementele maghiare, fără să fi urmat linia unui rîu sau să fi coborît povîrnișul unui munte, nu vin dintr-o pătrundere populară, ci sînt datorite unei trimiteri de ostași și de cîțiva dregători*, scria pe bună dreptate istoricul N. Iorga[13].

NOTE

[1] Dacă am accepta această teză, ar trebui să considerăm ca fiind de origine germanică, de exemplu, pe Guillaume I. Ruzé, senior de Beaulieu, Consilier pe lîngă Parlamentul de la Paris în 1482, pe fiul său Guillaume al II-lea, senior de Beaulieu, *Receiveur Général des Finances* în provincia Touraine — importantă dregătorie din ierarhia marilor vistiernici ai statului — Primar al orașului Tours în 1533 (întocmai cum fusese și bunicul său Jean al III-lea Ruzé, senior de Beaulieu, în 1463) și pe Guillaume al III-lea Ruzé, episcop al orașului Angers, *Aumônier du Roi* — înalt prelat în serviciul direct al regelui, învestit cu puterea de a decide cui i se cuveneau darurile și ajutoarele oferite de curtea regală — Confesorul lui Henric al III-lea, regele Franței și al Poloniei. Or, familia noastră așa cum o arăta patronimul — și documentele — își are obîrșia în provincia Touraine.

Și apoi, cum să nu ne cuprindă emoția la gîndul că acest Jean al III-lea Ruzé a fost străbunul lui Martin al II-lea Fumée care, după ce a tradus pe Procopius a publicat, în 1595, *Istoria generală a tulburărilor din Ungaria și Transilvania* unde amintește romanitatea românilor?

[2] I. Iordan, *Toponimie românească*, București, 1963, p. 3.

[3] *Ibidem*, p. 4.

[4] S. Pușcariu, *Pe marginea cărților*, „Dacoromania", IV, 1924—1926, p. 1348.

[5] E. Petrovici, *Dovezile filologice ale continuității*, „Transilvania", 74, 1943, 3, p. 11.

[6] Idem, *Les Slaves en Grèce et en Dacie*, în *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 149.

[7] G. Florescu, *Două monumente epigrafice și problema continuității*, „Revista istorică română", 1940, pp. 164—174.

[8] Vezi G. I. Brătianu, *La Mer Noire*, München, 1969.

[9] E. Petrovici, *Românii creatori de toponime „slave"* în *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 290 sqq.

[10] Vezi G. Kisch, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer*, Leipzig, 1929.

[11] E. Petrovici, *Toponimia ungurească în Transilvania medievală*, „Transilvania", 74, 1943, 2, p. 121.

[12] *Ibidem*, p. 118.

[13] N. Iorga, *Istoria Românilor*, III, București, 1937, pp. 46—47.

ARGUMENTE ARHEOLOGICE

1. Geto-dacii înainte de cucerirea romană

Cercetările arheologice și lingvistice — singurele în măsură să ne ajute să discernem fazele mai vechi ale formării poporului și a limbii române — dovedesc că etnogeneza neamului românesc, remarcabilă prin unitatea, continuitatea și aspectele ei specifice, nu a putut să se înfăptuiască decît în interiorul bazinului carpato-dunărean.

Filologul B. P. Hașdeu are meritul de a fi atras atenția asupra rolului jucat de strat, de substrat și de adstrat în decursul acestui proces a cărui durată și coeziune nu pot fi cuprinse cu mintea decît reîntorcîndu-ne, în timp, la zorile epocii bronzului, în jurul anului 2000 î. d. Hr.

Acest moment în care se sfîrșeau neoliticul și eneoliticul coincide cu migrația unor triburi de păstori pe care arheologii îi consideră ca fiind prima penetrație indo-europeană; sosirea lor ar fi provocat eliminarea violentă a populației primitive neolitice. Investigații mai recente au arătat că această penetrație a avut caracterul unei foarte lungi și foarte lente infiltrații. Este suficient să dăm un singur exemplu: ceramica de tip Cucuteni C — care se deosebește net, prin modestia ei tehnică și decorativă, de splendida ceramică pictată de tip Cucuteni A, A—B, B[1] — apare sporadic, apoi din ce în ce mai frecvent începînd cu faza A către 3100 î.d.Hr.. Dar ea nu va fi predominantă decît imediat după anul 2000 î. d. Hr. o dată cu înflorirea epocii bronzului, cînd se poate deja vorbi de geneza triburilor trace, ilire și de primele triburi grecești, cele ale aheenilor.

Acest punct de vedere ne îngăduie să ajungem la concluzia că primul val de greci, atestat arheologic în Grecia continentală și în insule în jurul anului 2000 î. d. Hr. a preluat de la autohtonii neolitici un număr însemnat de termeni, precum și interesante forme de cultură și civilizație, inclusiv tehnica de cultivare a unor plante agricole necunoscute noilor veniți.

Deducții analoge ar putea fi formulate în privința ilirilor, a tracilor și a ramurii lor septentrionale, viitorii geto-daci. Paralelismul perfect între istoria veche a grecilor, pe de o parte, și cea a tracilor, a geto-dacilor și a ilirilor, pe de altă parte, este pus în lumină de noi prezențe arheologice concomitente, legate de evoluția istorică a acestor triburi și care aparțin primei vîrste a fierului (Hallstatt); aceste manifestări se pot explica prin sosirea unui nou val de greci (dorienii care s-au stabilit în Grecia după 1150 î.d.Hr., de traci, de iliri, de geto-daci.

Numeroase depozite de bronz și cultură numită Noua (după numele unei străvechi așezări din preajma Brașovului datînd din ultimele secole ale mileniului II — începutul mileniului I î.d.Hr., ilustrează trecerea de la bronz la Hallstatt în spațiul nord-dunărean[2]. Trebuie subliniat că aceeași aparentă cezură o întîlnim în toată zona balcanică; cristalizarea definitivă a triburilor geto-dacice și a civilizației lor, în zorii mileniului I, constituie deci o etapă arheologică importantă și, într-o oarecare măsură, un moment lingvistic determinat al istoriei populațiilor în epoca bronzului și a fierului în aria carpato-danubiană. În timpul celei de a doua perioade a fierului, o dată cu strălucitoarea civilizație dacică, care se putea mîndri cu impresionantele sale cetăți din inima Transilvaniei, la estul și la nordul Carpaților și în munții Orăștiei, a fost atins apogeul acestei evoluții al cărui zenit politic l-a reprezentat primul stat dac, centralizat și independent, creat de către regele Burebista, acum mai bine de 2000 de ani[3].

Săpăturile arheologice și cercetările istorice din ultimele trei decenii au permis constatarea faptului că elementele dacice — așezări, cetăți, sanctuare, locuințe, sau unelte de fier, obiecte în special din ceramică, podoabe de argint, vestita ceașcă dacică (care apare în secolul al II-lea î. d. Hr. și care slujește la arderea unor

mirodenii, după vechile obiceiuri ale dacilor legate de cultul morților) — se disting, toate, prin trăsături tehnice și artistice proprii, prezente pe întregul teritoriu românesc actual. Cetăți, unelte, podoabe asemănătoare celor din munții Orăștiei s-au descoperit pe tot întinsul Transilvaniei, al Banatului și al Țării Crișurilor precum și la sud și la est de Carpați, în Oltenia, în Muntenia, în Moldova și în Dobrogea. Caracterul vădit omogen al civilizației dacice, explicabil printr-o aceeași geneză unică și printr-o evoluție similară a acestor triburi străvechi, a înlesnit unirea lor într-un singur stat sub autoritatea *celui mai mare dintre regii din Tracia*, Burebista.

Datorită aceleiași omogenități și unificării realizate de Burebista, Decebal, la rîndul său, a putut restaura, sprijinindu-se pe aceste structuri unitare, puternicul stat dac care avea să înfrunte Roma cu o dîrzenie necunoscută pînă atunci; astfel, conștiința că aparțin unui singur și aceluiași popor a stimulat diferitele triburi dacice în lupta lor aprigă de apărare a libertății și a independenței. Columna lui Traian, la Roma, și monumentul triumfal de la Adamclisi, în Dobrogea, ilustrează vitejia dacilor; pînă și artiștii romani ei înșiși au ținut să glorifice cutezanța cu care s-au bătut adversarii Imperiului. De altfel, cucerirea Daciei a și marcat limita maximă a expansiunii Romei în sud-estul european.

Necesitățile strategice și politice care l-au îndemnat pe Traian să-și extindă dominația asupra Daciei explică graba cu care a fost organizată noua provincie și în care s-au construit orașe, drumuri și cetăți militare. Alături de vechea populație dacică, în noile centre urbane și rurale s-au instalat, cu repeziciune și în mod sistematic, coloniști *veniți din toată lumea romană*. Căile de comunicație romane, celebrele drumuri pietruite care legau orașele-garnizoană ale numeroaselor trupe imperiale, marile centre administrative și economice, precum și rapida urbanizare[4] a Daciei au asigurat propășirea considerabilă a procesului de romanizare.

Astfel, se poate lesne înțelege ce atracție exercita civilizația romană asupra populației băștinașe, nu numai la nord de Dunăre, ci și în Dobrogea, regiune care devenise, chiar înaintea Daciei, o parte integrantă a Imperiului roman, în cadrul provinciei Moesia Inferior.

[1] E. Condurachi et C. Daicoviciu, *Roumanie*, Genève, 1972, pp. 53—56. V. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1970.
[2] V. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, pp. 341—342.
[3] H. Daicoviciu, *Portraits daciques*, Bucarest, 1987.
[4] M. Constantinescu, *Le processus d'urbanisation*, Bucarest, 1974.

2. Un caz deosebit: Dobrogea

Locuită din timpuri imemoriale de geți — nu sublinia oare Strabon (aprox. 58 î. d. Hr. — aprox. 25 d. Hr.) el însuși că dacii și geții vorbesc aceeași limbă? — Dobrogea apare deja menționată, cu multe și interesante amănunte, în istoriografia veche greacă, în special la Herodot. Într-adevăr, părintele istoriei relatînd, în cartea a IV-a a operei sale, expediția din 514-513 î. d. Hr. a lui Darius, regele perșilor, împotriva sciților de la nordul Mării Negre și trecerea armatei sale prin Dobrogea, afirmă că geții au fost singurii care au cutezat să se opună cotropirii teritoriului lor, situat între Dunăre și Pontul Euxin[1].

Cercetările arheologice au probat că prezența unor triburi, denumite mai tîrziu geți, este atestată în zona carpato-danubiană în jurul anului 1800 î. d. Hr.; săpăturile recente completează aceste știri arătînd că avem de-a face cu o populație foarte bine organizată, stabilită în aceeași regiune de-a lungul întregului mileniu I î. d. Hr., realitate pe care o dovedește toponimia multor localități (Buteridava, Sacidava etc.).

În secolele VII—V î. d. Hr. au fost întemeiate, pe malul Mării Negre, mai multe colonii grecești a căror viață economică și politică, înregistrată de izvoarele antice, este coroborată de rezultatele investigațiilor arheologice, precum și de documentele epigrafice[2]. Astfel pe coasta românească a Mării Negre au înflorit Argamum, Histria, Callatis și Tomis, orașul în care a fost exilat Ovidiu[3]. Relațiile dintre coloniștii greci ai Pontului Euxin și băștinașii geto-daci din numeroasele sate și tîrguri din Dobrogea și din Dacia au luat amploare, devenind din ce

în ce mai strînse și mai rodnice în cursul veacurilor următoare.

Romanii n-au sosit decît în anul 15 d. Hr. la Dunarea de mijloc, unde au creat provincia Moesia, între Balcani și fluviu. Lunga perioadă de calm economic și politic, asigurată de noua stăpînire romană, a favorizat înflorirea orașelor pontice și a vieții populației geto-dacice de pe aceste meleaguri; o excepțională dezvoltare a civilizației romane la gurile Dunării a fost astfel posibilă. O mulțime de orașe și de sate se vor ivi alături de vechile cetăți grecești acum foarte prospere, ca de pildă Tomis care devenise metropola întregii regiuni occidentale a Mării Negre.

Numărul monumentelor publice și particulare a crescut în așa măsură încît se poate considera că, din secolul I pînă în secolul al VII-lea d. Hr., această parte a lumii a fost una dintre cele mai civilizate din sud-estul european. În cetățile pontice, activitatea economică, datorată comerțului cu geto-dacii și cu cetățile grecești din bazinul Mării Negre, era deosebit de intensă; Callatis, apoi Tomis și Histria ajunseseră să fie cele mai importante centre de producție din toată Dobrogea. Nenumăratele ateliere de metalurgie, de ceramică și de sticlărie, aduse la lumină de arheologi, erau în stare să furnizeze majoritatea uneltelor și a obiectelor indispensabile agriculturii și vieții cotidiene. O cantitate impresionantă de figurine și statuete descoperite la Tomis și la Callatis sînt mărturia producției intense a cîtorva ateliere de coroplastică cu o tradiție veche de mai multe veacuri; se presupune de altfel că vase de tip roman găsite în localități geto-dacice de la nord de Dunăre au aceeași origine pontică. În schimb, exemplarele de lux, cu frumosul lor decor floral în relief, care amintesc vasele italice din Arretium, precum și alte obiecte, mai ales cele de aur sau de marmură, erau desigur importate din Asia Mică sau din Galia.

Exploatarea bogățiilor subsolului — în primul rînd cea a carierelor de piatră, în vederea ridicării edificiilor publice și private — a fost de asemenea favorizată de dezvoltarea vieții economice în Dobrogea romană. Ruinele acestor monumente, mai cu seamă cele din Tomis, au o înfățișare măreață, datorată vastelor lor dimensiuni precum și alegerii judicioase a materialelor de construcție

și a experților chemați să le înalțe. Zeci de temple, bazilici, sanctuare, clădiri ale administrației civile sau militare, instalații portuare, ziduri de incintă — restaurate în secolul al II-lea d. Hr. — apeducte, terme — realizate în secolele II și III — necesită folosirea unei imense cantități de materiale de construcție și concursul a numeroși arhitecți, cioplitori în piatră, zidari și meșteri mozaicari.

În tot decursul secolelor II și III d. Hr., se remarcă urbanizarea acestei provincii, precum și apariția a multor aglomerații rurale, ale căror vestigii se mai văd și astăzi. Unele centre geto-dacice mai vechi au dobîndit atunci un caracter urban pe care îl atestă documentele epigrafice: Axiopolis (în apropiere de Cernavodă) sau Troesmis (Iglița), întemeiate probabil în urma instalării aici a familiilor legionarilor romani, din legiunea V Macedonica, cantonați în vremea lui Traian pe malurile Dunării. Două alte așezări foarte vechi din nordul Dobrogei merită o atenție deosebită: Noviodunum (Isaccea) al cărui nume sugerează o origine celtică, și Aegyssus (Tulcea), citată de către Ovidiu ca fiind o puternică fortăreață geto-dacică. Noviodunum și Aegyssus au devenit porturi ale flotei imperiale (*classis Flavia Moesica*) și centre de percepție a taxelor vamale din districtul țărmului tracic (*portorium ripae Thraciae*), fiind totodată însemnate puncte de răspîndire a produselor fabricate în orașele din Dobrogea[4].

De altfel, este absolut sigur că micile centre de la periferia castrelor sau a citadelelor romane de pe Dunăre (Capidava, Sacidava, Carsium, Cius, Arrubium, Dinogetia și dincolo de Aegyssus, pe brațul Sfîntul Gheorghe al Dunării, Talamonium, Salsovia, Adstoma, Halmyris) au dat, încetul cu încetul, naștere unor așezări semi-urbane, în care au prosperat producția meșteșugărească și negoțul.

În interiorul Dobrogei, cel mai vestit dintre municipii era Tropaeum Traiani, din preajma monumentului triumfal înălțat de Traian, Adamclisi; în acest oraș devenit *municipium* sub Marcus Aurelius, trăiau mulți veterani cărora li se acordaseră drepturi de proprietate asupra bogatei regiuni înconjurătoare[5].

Fără îndoială, nu este complet inutil să subliniem că civilizațiile dacică și daco-romană au evoluat în strînsă legătură cu civilizația romană de la sud de Dunăre, ceea

ce a dus la înflorirea lor. Moesia și Scythia Minor, rămase provincii romane chiar și după retragerea trupelor romane din Dacia, în 271, au continuat să joace un rol care, departe de-a rămîne neglijabil, a fost, dimpotrivă, important în istoria socială, economică și culturală a populației daco-romane și a dacilor liberi de la nord de Dunăre.

Printre complexele arheologice examinate cu precădere, trebuie menționată necropola de la Beroe (azi Piatra Frecăței), cel mai întins cimitir roman din sud-estul Europei, cuprinzînd peste 1200 morminte, datînd din secolele II—VII, care ilustrează în mod elocvent introducerea și răspîndirea civilizației romane provinciale în Dobrogea. S-a relevat prezența, în faza inițială, a cîtorva morminte de incinerație ale populației autohtone geto-dacice, apariția apoi a unui rit funerar compozit, cu groapa arsă ritual — ceea ce poate fi considerat ca un indiciu prin excelență al romanizării incipiente — și, în sfîrșit, existența pe o scară extrem de vastă a numeroase morminte de inhumație de tip roman, deseori în gropi amenajate cu țigle. Această ultimă etapă probează că militarii romani și familiile lor au trăit și s-au succedat aici fără întrerupere pînă în a doua jumătate a secolului al VII-lea, adică mult după invazia slavo-avară din anul 602. Noțiunea de romanizare devine astfel un concept-cheie care îngăduie interpretarea unor aspecte fundamentale ale istoriei societății care a viețuit pe aceste meleaguri timp de secole[6].

Manifestarea unor elemente alogene de inventar coincide sistematic cu momentele istorice în care se știe cu certitudine că autoritatea romană în provinciile dunărene întărea rîndurile armatei angajînd barbari; ori, aceste elemente alogene sînt risipite în ansamblul necropolei, ceea ce duce la două concluzii: pe de o parte, avem de a face cu o recrutare individuală și nu în masă; pe de alta, barbarii aceștia — indiferent dacă erau goți sau alani — o dată încorporați ca soldați ai Imperiului, s-au grăbit să se conformeze obiceiurilor provinciale romane.

De altfel, consecințele Edictului lui Constantin cel Mare, din 313, s-au făcut simțite și la Beroe, așa cum indică orientarea și inventarul mormintelor și, mai ales, edificarea unei bazilici coemeteriale (de cimitir), care va fi restaurată în vremea lui Iustinian.

Este nevoie de o dovadă mai limpede a continuității romanice în această zonă vitală pentru granița dunăreană?

Faptul că regiunea aceasta a fost integrată într-un proces unitar incluzînd ambele Moesii și Scythia Minor confirmă prezența activă și neîntreruptă la Dunărea de Jos a autorității imperiale și deci a civilizației romane, temei al continuității daco-romane și romanice în întreaga arie carpato-istro-pontică.

În momentul în care, de pe urma crizei interne a Imperiului și a atacurilor tot mai frecvente ale triburilor migratorii, romanii s-au văzut siliți să renunțe la Dacia romană, greu de apărat, romanizarea acestei provincii se afla într-un stadiu prea avansat ca să mai poată fi oprită. Poruncind retragerea la sud de Dunăre, în Dacia Aureliană, a trupelor și a funcționarilor romani, împăratul Aurelian nu lua decît o măsură strategică, care n-ar fi putut în nici un caz provoca transferul totalității populației romane și daco-romane.

NOTE

[1] Herodot, *Istorii*, IV, 93. Vezi și D. Berciu și A. Berciu-Drăghicescu, *Războiul dintre geți și perși (514 i.e.n.)*, București, 1986.

[2] E. Condurachi et C. Daicoviciu, *Roumanie*, Genève, 1972, pp. 73—82. D. M. Pippidi, *Les cités grecques de la Dobroudja dans l'histoire de l'Antiquité*, Bucarest, 1977.

[3] Vezi R. Vulpe, *Histria, Tomis, Callatis*, București, 1966. Ovidiu, a cărui statuie poate fi admirată în vechea agora, devenită Piața Independenței, a fost exilat de către Augustus la Tomis, unde a revăzut *Metamorfozele*, a terminat *Fastele* și a compus *Tristele* și *Ponticele*: Ovidiu a murit, la Tomis, în jurul anului 17.

[4] E. Condurachi et C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 206.

[5] Vezi R. Vulpe, *Colonies et municipes de la Mésie Inférieure* în vol. *Studia thracologica*, Bucarest, 1976, pp. 292—293.

[6] A. Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, „Dacia"", VII, 1963, pp. 346—347.

3. Dovezi ale continuității dacice (după ocuparea Daciei de către romani)

Datorită probelor materiale de netăgăduit datînd din timpul prezenței romane în Dacia — elemente care au dăinuit, îmbrăcînd forme specifice după retragerea administrației romane din regiunea dunăreană — continuitatea

dacică și rolul autohtonilor în civilizația provincială din Dacia romană sînt astăzi amplu demonstrate.

Descoperirea anumitor vestigii cu caracter dacic în castrele romane de la Drajna, Buciumi, Bologa, Tîrgușor și în așezările civile romane de la Stolniceni și Bărboși[1] indică limpede că învinșii și colonizatorii au fost integrați rapid, și în egală măsură, în noile forme de viață social-economică și instituțională ale provinciei. Ne-am putea întreba chiar dacă nu cumva tocmai această coabitare n-ar explica păstrarea, în română, a termenului latin *civitas* devenit *cetate*, cu sensul de „oraș fortificat", precum și pierderea cuvîntului *urbs*, „orașul" în general; în afară doar de cazul în care fortificațiile tîrzii ale capitalei provinciei romane, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ar fi răspunzătoare de acest uimitor transfer semantic.

Numărul dacilor încorporați în administrația provincială era considerabil, realitate confirmată de extinderea și de durata cimitirelor dacice — de pildă cele descoperite la Soporu de Cîmpie, în Transilvania[2], și la Locusteni, în Oltenia[3], — precum și de dimensiunile și densitatea habitatului în aglomerațiile de cultură mixtă, dacică și romană, de la Archiud, Cașolț, Noșlac, Obreja[4].

Informațiile furnizate de așezările dacice în care se poate observa direct continuitatea aceleiași populații, începînd din secolul I î. d. Hr. pînă în secolele II și III d. Hr. sînt, pentru cercetători, extrem de prețioase. Constatările stratigrafice precise de la Slimnic[5], Curciu, Roșia, Ruși, Sf. Gheorghe-Iernut, localități aparținînd provinciei Dacia, atestă continuitatea dacilor și dovedesc că autoritatea romană și-a îndreptat forțele, cum era și firesc, împotriva centrelor regale fortificate și că n-a distrus decît incidental așezările civile ale dacilor. Dacii, în marea lor majoritate, au continuat să trăiască și să lucreze pe pămînturile lor strămoșești.

Mai mult, prezervarea și transmiterea anumitor elemente tradiționale dacice în însăși viața și civilizația urbană romano-provincială din Dacia atrag atenția asupra unor categorii de daci care avînd acces la un statut social privilegiat, s-au urbanizat și au acceptat unele forme de cultură romană pînă și într-un domeniu atît de conservator ca cel al uzanțelor funerare; dar la acești daci mai dăinuiau încă și reminescențe ale originii lor autohtone, de pildă cîteva detalii ale veșmintelor, ca cele care apar pe o

stelă funerară de la Apulum, pe medalionul funerar de la Aiud și pe stela de la Cășei, sau ca fibula dacică caracteristică, reprodusă pe medalionul funerar de la Apold[6]. *Mutatis mutandis*, ne aflăm în fața unui fenomen similar celui al integrării în structurile lexicale și gramaticale ale latinei vorbite în noua provincie a elementelor de vocabular din substrat.

Propagarea civilizației provinciale romane către regiunile dacice extra-provinciale constituie un alt aspect esențial al continuității. Puternica amprentă romană, lesne identificabilă în cultura dacilor liberi din Cîmpia Munteniei — cultura Militari—Chilia[7] — trebuie pusă în raport pe de o parte, cu prezența romană la marginile acestei zone, în castrele de la Rucăr și de la Pietroasele, precum și la granițele fortificate — *limes*-ul transalutan, *limes*-ul dunărean — iar pe de alta, cu permanentul contact stabilit între dacii liberi și civilizația romană.

Sudul Moldovei reprezintă astfel o adevărată punte între Imperiu și dacii din regiunea est-carpatică. Influența romană în aria culturii carpice, (carpii erau dacii liberi din ținuturile est-carpatice), consecință directă a relațiilor economice și culturale cu lumea romană, este atestată de descoperirea de la Zvoriștea, Poienești și în alte localități a numeroase vase romane, obiecte de sticlă și de podoabă.

Un întreg depozit de amfore romane dezgropat la Vetrișoara[8] și circulația generalizată a monedelor romane pînă foarte departe în afara granițelor provinciei, confirmă intensitatea acestor schimburi. Explicația este ușor de găsit dacă ne gîndim la negoțul prin care romanii încercau să-și asigure hotarul de răsărit al provinciei, și care implica legături frecvente și durabile între carpi și locuitorii Imperiului.

În vest, cultura Sîntana—Arad, comportînd o remarcabilă cantitate de produse romane, coroborează realitatea aceluiași proces de romanizare care poate fi observat chiar și în așezările septentrionale de la Berea, Ciumești și Mediașu-Aurit. Tezaurele de monede romane din Crișana și Maramureș posedă particularități care îngăduie o comparație cu cultura dacilor liberi din teritoriile de la sudul Carpaților. Se poate, așadar, vorbi de o unitate culturală dacică de netăgăduit, din interiorul și din afara provinciei, în secolele II și III d. Hr., ceea ce conferă de la bun

început un caracter general romanizării în spațiul carpato-istro-pontic.

Printre caracteristicile acestei zone culturale poate fi relevată dispariția elementelor materiale care marcau, înainte de cucerirea romană, existența dinaștilor și a marii aristocrații războinice: morminte monumentale, inventarele etc. Explicația trebuie găsită în presiunea deliberat exercitată de Roma și menită să mențină pacea în provincie. Aceste constatări arheologice concordă cu cîteva fapte de limbă: vocabularul care provine din substrat nu a păstrat nici un cuvînt care să denumească ierarhii sociale sau instituții, lexicul instituțional românesc fiind prin urmare de netă predominanță latină și post-latină.

Persistența populației dacice se reflectă, de asemenea, în supraviețuirea cîtorva microtoponime (Buridava, Piroboridava) precum și în numele multora dintre principalele centre ale administrației romane, ca Sarmizegetusa, Apulum, Malva. Pe cine oare să fi vrut Traian să impresioneze, dacă nu pe dacii din provincie și din regiunile limitrofe, cînd a întemeiat noua capitală a Daciei romane în vecinătatea celei a lui Decebal? Să fie doar un hazard că denumirii de *Ulpia Traiana*, Hadrian i-a adăugat, după răscoala din 117, pe cea de *Sarmizegetusa*, numele vechii capitale a regilor daci, cucerită și nimicită de Traian? Deciziile luate de către Traian și Hadrian nu reprezintă atunci proclamarea limpede a voinței de continuitate a guvernării Daciei?

Dacia și teritoriile învecinate apar ca un domeniu unitar de permanență autohtonă integrată într-un vast proces de romanizare, proces definit prin cîteva modalități care îi sînt proprii și care îi conferă o fizionomie specifică în ansamblul lumii romane.

Pe de o parte, instalarea coloniștilor a însemnat o masivă distribuire de pămînturi veteranilor. Apelativul românesc *bătrîn*, ale cărui sensuri sînt mai complexe decît cel de *om vîrstnic*, mai desemna încă în evul mediu tîrziu o categorie socială care se bucura de un mare prestigiu și de o puternică autoritate în sînul comunităților rurale; era vorba de fapt de un fel de instituție la formarea căreia au jucat un rol esențial militarii romani împroprietăriți în noua provincie. Pe de altă parte, în Dacia s-au instalat și experți în exploatarea minelor de aur sau de sare, originari din Illyricum, Pannonia și Noricum[9].

Pecetea occidentală a civilizației provinciale romane în Dacia se datorează deci atît acestor noi veniți cît și italicilor. Este firește necesar să nu se neglijeze importanța împămîntenirii unor cetățeni romani sau a unor peregrini din provinciile orientale ale Imperiului, dar trebuie precizat că fenomenul nu era decît spontan și cu caracter individual.

Toate aceste aporturi au contribuit la formarea *continuum*-ului lingvistic al latinei dunărene, imagine a unității culturale a provinciilor dunărene[10]. Este îndeajuns să ne reamintim masivele transferuri de daci în Moesia în timpul dinastiei iulio-claudiene, diferitele etape ale colonizării carpilor în secolul al III-lea d. Hr., sub împărații Filip Arabul și Dioclețian, pentru a determina momentele esențiale ale unificării culturale și lingvistice a romanității orientale. Extinsă mult dincolo de propriile sale hotare, romanitatea orientală nu a putut fi definitiv compromisă de hotărîrea lui Aurelian de a retrage armata din Dacia Traiană. Menținerea unui imperiu de limbă latină în Dobrogea și pe țărmurile Dunării pînă la sfîrșitul secolului al VII-lea a fost elementul primordial al evoluției neîntrerupte a daco-romanilor în regiunea carpato-istro-pontică și nu în afara, ci în interiorul limitelor romanității.

NOTE

[1] L. Bârzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979, p. 38.

[2] D. Protase, *Soporu de Cîmpie. Un cimitir dacic din epoca romană*, București, 1976.

[3] G. Popilian, *Necropola de la Locusteni*, București, 1983.

[4] I. Mitrofan, *Așezări ale populației autohtone*, „Acta Musei Napocensis", IX, 1972, p. 141 sqq.

[5] I. Glodariu, *Așezarea de la Slimnic*, *ibidem*, p. 119 sqq.

[6] L. Marinescu, *Monumentele funerare din Dacia Superior*, București, 1977, p. 13.

[7] Vezi G. Bichir, *Les Daces libres*. „Thraco-Dacica", I. 1976.

[8] L. Bârzu, *op. cit.*, p. 41.

[9] C. Daicoviciu, *Les „castella Dalmatorum" de la Dacie*, „Dacia", II, 1958, p. 259, sqq.

[10] Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985.

4. **Dovezi ale continuității daco-romane (după retragerea legiunilor romane)**

Retragerea trupelor romane nu implică deloc o schimbare radicală a situației locale nici în natura relațiilor dintre Imperiu și spațiul nord-dunărean, nici în raporturile unuia și a celuilalt cu popoarele cotropitoare stabilite la gurile Dunării — zonă a Romaniei orientale rămasă, *de facto,* sub autoritate romană.

În perspectiva de a restaura splendoarea Imperiului Tetrarhilor, părăsirea Daciei, dictată de conjunctura politico-militară de la frontiera dunăreană, nu putea să i se pară lui Aurelian decît perfect reversibilă, viziune care explică prezența deosebit de activă a romanilor pe ambele maluri ale Dunării sub Dioclețian și mai ales în timpul lui Constantin cel Mare.

Cercetările arheologice de la Sucidava (azi Celei), pe malul stîng al Dunării, sugerează chiar că în vremea lui Aurelian exista deja preocuparea de a întări această zonă strategică situată între Moesia și Dacia. Cert este că împăratul Constantin cel Mare a acordat o atenție cu totul specială graniței dunărene; regiunea dintre fluviu și dealurile subcarpatice ale vechii Dacii Malvensis, din jurul Romulei (azi Reșca) în Oltenia, este reintegrată în Imperiu, iar limita spațiului administrat efectiv de către romani este deplasată mai spre est. Din aceeași epocă datează edificarea cu *castra, castella* și turnuri nou clădite sau restaurate a unui întreg sistem de fortificații de-a lungul Dunării, de la Gornea și Drobeta pînă la Dinogeția și Bărboși[1]; în timp ce la Sucidava se construia un pod nou, cel vechi de la Drobeta era renovat; au fost refăcute și cîteva drumuri în interiorul Daciei, ca de pildă cel care lega Sucidava și Romula[2]; la nord, se ridica o linie de fortificații cu un mare val străbătînd întreaga Cîmpie Română și cu castrele Hinova și Pietroasele. În acest din urmă loc s-au descoperit un castru, terme și o necropolă romană din vremea lui Constantin cel Mare și a lui Valens[3]. Centrele militare din Dobrogea au fost de asemenea amenajate și extinse; nu este exclus ca autoritatea imperială să se fi impus pînă la așezarea de la Sobari, în Basarabia.

De altfel, arheologia dictează concluzia că o mare parte din populația romanizată — și în primul rînd daco-romanii

din Dacia romană — a continuat să trăiască, fără întrerupere, în vechile așezări, chiar dacă condițiile deveniseră, firește, mai modeste.

Vicisitudinile îndurate justifică refugiul în pădurile de pe culmile Carpaților și în cele din Transilvania, precum și ruralizarea unei populații urbane obligată să se supună unor triburi migratorii — vizigoți, ostrogoți, gepizi, huni, avari, slavi etc. — care s-au perindat pe pămîntul românesc; adesea năvălitorii nu exercitau decît o supremație nominală asupra autohtonilor romanizați, dar îi sileau să plătească tribut. Majoritatea acestor barbari — vizigoții, ostrogoții, hunii, avarii — și-au urmat drumul; alții însă, ca gepizii și slavii, au fost asimilați mai curînd sau mai tîrziu de către băștinași, mult mai numeroși și mai evoluați din punct de vedere tehnic și economic (cel puțin în raport cu slavii).

Situația nu s-a degradat decît numai o dată cu sosirea hunilor; atunci a fost distrusă Sucidava (care nu va fi reconstruită decît la sfîrșitul secolului al V-lea). Sub domnia lui Anastasius (491—518), ștampile de amfore și monede probează că marea operă de restaurare — care va culmina sub Iustinian (527—565) — începuse deja. De fapt, eclipsa de aproximativ 50 de ani a autorității romane în regiunea dunăreană va fi compensată de prezența sa neîntreruptă în toată Dobrogea.

Înfrîngerea împăratului Mauriciu Tiberiu, în 602, este unul dintre momentele cruciale ale istoriei romanității orientale; victoria coaliției slavo-avare a avut drept urmare instalarea slavilor în Peninsula Balcanică, ceea ce a dus la dislocarea *continuum*-ului etno-lingvistic al Romaniei dunărene.

Trebuie însă precizat că descoperirile arheologice din ultimii douăzeci de ani infirmă tezele mai vechi în vigoare pînă acum care supraevaluau consecințele acestui eveniment. În realitate, atît în orașele romano-bizantine de pe țărmul pontic (Histria și Tomis) și de pe *limes*-ul danubian (Capidava, Beroe) cît și în interiorul Dobrogei, refacerea în aceleași forme tipice urbane romano-bizantine a edificiilor și a fortificațiilor a fost destul de rapidă; astfel, la Histria, unde zidul de incintă și ansamblul cu uzaj militar al clădirilor anexe au fost reconstruite, s-a găsit o monedă a împăratului Heraclius (605—615), ceea ce permite datarea stratului arheologic.

În orice caz, nici în Dobrogea, nici între Dunăre și Balcani, nu există vreun habitat în întregime slav; urmele slave nu se constată decît în mod sporadic, în așezări cu caracter roman provincial, spre deosebire de aria situată la sud de Balcani unde, ca rezultat al politicii deliberate a romanilor de a-i plasa pe acești barbari în provinciile balcanice, existența slavilor este incontestabilă.

În fapt, avem de a face cu trei zone: mai întîi, Dobrogea, unde pe malurile Dunării și la sud de marele val numit „Brazda lui Novac", continuitatea populației daco-romane n-ar putea fi, eventual, contestată decît începînd cu cea de a doua jumătate a secolului al VII-lea; apoi, la nordul acestei regiuni, cea mai mare parte a României de azi, din Banat pînă în sudul Moldovei, din care administrația romană și armata imperială se retrăseseră, dar unde se exercita încă, în funcție de conjunctură și de forțele disponibile ale Imperiului, un control și o autoritate mai mult sau mai puțin eficace; pînă în cea de a doua jumătate a secolului al IV-lea nu se înregistrează aici nici o prezență frecventă de grupuri alogene; în sfîrșit, centrul și nordul Moldovei, precum și Maramureșul și Crișana, teritorii care nu s-au aflat niciodată sub directa conducere a Romei și în care o parte dintre dacii *rebellantes,* întrețineau un important focar de rezistență[4].

Arheologia coroborează ceea ce sugera istoria Dunării de Jos în secolul al III-lea și demonstrează că, departe de a fi o mișcare haotică, provocată de o răsturnare dramatică a situației, replierea romanilor pe granița dunăreană a fost o soluționare rațională a unor probleme existente deja și pentru predecesorii lui Aurelian; ne găsim la o mie de leghe de o brutală năruire care să fi determinat în mod automat instalarea masivă de comunități alogene în interiorul vechii provincii.

La sfîrșitul secolului al III-lea și în decursul primei jumătăți a secolului al IV-lea, nimic nu dovedește că s-ar fi produs o importantă deplasare de populație în Dacia Superioară și la vestul *limes*-ului transalutan. Singurele intruziuni care au avut loc sînt cele ale dacilor liberi și ale carpilor, care depășesc limitele vechii provincii. Cît despre populațiile germanice, nu se poate vorbi de o afluență însemnată a triburilor lor înainte de ultimii ani ai secolului al IV-lea; primii dintre ei, stabiliți în Transilvania — cum arată *situl* arheologic de la Sîntana de Mureș—Palatca —

sosesc după anul 350[5] și numai într-un spațiu circumscris și marginal al Daciei romane; la vest nu există de altfel nici o urmă care ne-ar putea îndreptăți să credem în această prezență germanică în secolul al III-lea și în timpul primei jumătăți a celui de al IV-lea.

În schimb, putem fi siguri de existența unei populații romane sau romanizate în așezările rurale și în perimetrul orașelor datorită unor probe arheologice de netăgăduit. Descoperirile de la Apulum (Alba Iulia) — morminte de inhumație tipic romane cu sarcofage de cărămidă sau de piatră, cu inventare specifice secolului al IV-lea[6], precum și locuințe care au aparținut defuncților — indică persistența civilizației romane urbane, chiar și în absența instituțiilor imperiale.

Dispunem de dovada acestui fapt și în alte locuri, de pildă la Sarmizegetusa s-au găsit ziduri din secolul al IV-lea; intrările unui amfiteatru fuseseră astupate, și edificiul întreg, transformat în fortăreață. Numeroasele descoperiri monetare arată că moneda imperială romană nu își pierduse valoarea de circulație. Ceramica de tradiție provincială romană apare frecvent în amplasamentele vechilor așezări și în cele ale mormintelor nu numai la Porolissum, Potaissa, Morești, ci și la Bandul de Cîmpie și Bratei.

Necropola de la Bratei, din secolele IV—V, se înscrie prin rit, ritual și inventar în această tradiție romană provincială. Cele aproximativ 360 de morminte ale acestui cimitir, datat cu ajutorul unor monede din vremea lui Constantin al II-lea, a lui Valens și a lui Teodosiu I[7], constituie o mostră elocventă a situației etno-culturale din Transilvania acelor veacuri. Ritul de incinerație, ritualul și inventarul funerar — cu deosebire cel de ceramică — atestă că la Bratei a trăit o colectivitate daco-iliro-romană care păstra cu obstinație tradițiile păgîne. Unii cercetători cred chiar că sfîrșitul acestei așezări ar putea fi pus în legătură cu extinderea creștinismului în secolul al V-lea. Oricum, este vorba de o comunitate relativ prosperă, compusă din crescători de vite (mai ales bovidee, precum reiese din examinarea resturilor osteologice ale ofrandelor funerare).

Comparația necropolei de la Bratei cu cimitirele vizigoților de la Sîntana de Mureș și de la Palatca, datînd parțial din aceeași perioadă, este plină de învățăminte. La Bratei, unde se găsesc multe obiecte de import și de

factură romană, se menține strict obiceiul de a plasa o monedă în mormînt, „obolul lui Charon"; inventarul funerar este alcătuit din vase de sticlă, amfore, brățări, mărgele, monede — toate romane. Aceste caracteristici fac ca Bratei să se asemene cu complexul arheologic Alba Iulia bogat în obiecte de tradiție romană (fibulă cu „capete de ceapă", brățări, opaițe, monede cu rol de obol). În schimb, în cimitirele vizigotice din Traslivania, piesele acestea lipsesc aproape întotdeauna; astfel, fibula cu „capete de ceapă", tipic romană și care, conform codului vestimentar roman, marca rangul înalt al celui care o purta, apare numai în mediile de tradiție romană în care se mai păstra amintirea funcției ei simbolice — Alba Iulia, Micia — dar niciodată în mormintele vizigoților.

Descoperirile arheologice din Dacia sînt coroborate de cele din Muntenia (în zona rămasă în afara dominației romane) și din Moldova. Nici în aceste două regiuni nu s-au constatat urmele vreunui trib numeros de goți; s-au găsit numai indicii ale prezenței unor insule de sarmați roxolani care pătrunseseră acolo încă din secolul al II-lea d.Hr., probabil cu îngăduința romanilor. De altminteri sarmații roxolani s-au integrat foarte devreme în civilizația autohtonă dominantă, încît nu mai este posibil să fie identificați decît în mod sporadic începînd din jumătatea a doua a secolului al III-lea. Habitatul goților în Muntenia și în Moldova nu devine un fenomen semnificativ decît numai o dată cu secolul al IV-lea, cînd Ammianus Marcellinus îi menționează existența în acest perimetru. Ori, la acea dată goții aveau statut de *foederati*; faptul că, tocmai în această perioadă, *limes*-ul transalutan nu a fost deloc încălcat și nici o cetate de pe Dunăre n-a fost atacată, arată, de asemenea, că instalarea goților la nord de Dunăre nu a însemnat nicidecum invazia haotică a unei regiuni pustii sau asupra căreia nu se exercita nici o formă de autoritate, ci mai degrabă urmarea unor acorduri încheiate cu Imperiul. Cultura materială cu caracter germanic identificată în zone transilvane delimitate cu exactitate pledează, de altfel, în acest sens.

Este edificatoare comparația acestei situații cu modalitățile de inserție ale vizigoților în diversele provincii romane (Tracia, Gallia, Hispania); este vorba, ca și în cazul ostrogoților în Italia și al vandalilor în Africa proconsulară, de o stabilire compactă și organizată în con-

formitate cu legile lor proprii în interiorul grupului, iar în exterior, în respectul unor convenții precise cu Imperiul.

Se poate deci reconstitui, cu suficientă certitudine, configurația teritoriului daco-roman rămas în afara granițelor Imperiului ca fiind un spațiu de coabitare a comunităților vechi germanice și a colectivităților autohtone.

Influența băștinașilor asupra culturii materiale a triburilor germanice — cultura Sîntana de Mureș — este mult mai pregnantă decît în interiorul arcului carpatic; anumite obiecte de inventar, ca fibula „cu picior întors pe dedesubt" sau ceramica cenușie nelustruită, precum și un număr important de forme ceramice din alte categorii, stau mărturie acestui fapt[8]. Se poate însă vorbi de o fuziune a celor două culturi? Izvoarele scrise tind a arăta că goții și-au păstrat, în esență, individualitatea; săpăturile de la Smîrdana, Gherăseni și Hărman par a îndreptăți această ipoteză[9].

În sfîrșit, trebuie amintit cazul a numeroși daci care, pînă la finele secolului al IV-lea, și-au prezervat particularismul, cum o dovedesc revelațiile arheologice furnizate de culturile Militari-Chilia (faza tîrzie), Arad-Cealea-Mediești Aurit (cu o variantă în zona romană Cipău-Gîrle), precum și de grupul Valea Seacă-Nichiteni[10].

Persistența acestor ansambluri este semnificativă nu numai prin ea însăși, dar și în relație cu anumite aspecte ale tradiției dacice, care menținîndu-se, vor nuanța cu specificitatea lor datinile unor colectivități cu dominantă romană, ca cea de la Bratei. Elementele deosebite ale ritualului funerar — depunerea resturilor incinerate în gropi, ceramică spartă ritual, impresionanta cantitate de ofrande de carne, obiceiul ospețelor funerare atestate în necropole — sînt evident legate de totalitatea credințelor ancestrale, dacice, încorporate în civilizația provincială daco-romană.

Integrarea treptată, în cursul secolului al IV-lea, a comunităților de daci liberi în sînul civilizației de factură romană o completează și o consolidează pe cea a majorității locuitorilor acestui teritoriu. Departe de a fi fost curmată după retragerea trupelor lui Aurelian, romanizarea a rămas deci încă activă cel puțin pînă în secolul al V-lea; această etapă a cristalizării definitive a romani-

tății orientale, din punct de vedere etnic, lingvistic și cultural, va permite viitoarea asimilare a slavilor într-o regiune devenită în întregime romanică.

NOTE

[1] L. Bârzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979, pp. 54—55.
[2] D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 123 sqq.
[3] G. Diaconu și alții, *L'ensemble archéologique de Pietroasele*, „Dacia", XXI, 1977, p. 199 sqq.
[4] L. Bârzu, *op. cit.*, p. 61.
[5] K. Horedt, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sintana de Mureș-Cerneahov*, „Studii și cercetări de istorie veche", XVIII, 1967, p. 577 sqq.
[6] D. Protase, *Autohtoni în Dacia*, București, 1980, p. 29.
[7] L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în sec. IV—V e.n. (Cimitirul I de la Bratei)*, București, 1973.
[8] G. Diaconu, *Ueber die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien*, „Dacia", XV, 1971, pp. 239—268. Id., *Ueber die scheibgedrechte Keramik*, „Dacia", XIV, 1970, p. 243 sqq.
[9] L. Bârzu, *Continuitatea creației ...*, pp. 64 și 73.
[10] V. Palade, *Atelierele pentru lucrat piepteni din os*, „Arheologia Moldovei", IV, 1966, p. 261.

5. Creștinarea Daciei

Chestiunea creștinării Daciei și a creștinismului în această regiune este de o însemnătate covîrșitoare nu numai ca fenomen de civilizație, ci și ca aspect al continuității. Unul dintre argumentele de predilecție ale adversarilor continuității se fondează pe apartenența românilor la comunitatea greco-slavă, ceea ce le permite să conchidă că românii s-ar fi creștinat la sud de Dunăre. Dacă s-ar accepta un astfel de raționament — care nu este decît un simulacru de gîndire — ar trebui să se presupună, de exemplu, că toate comunitățile catolice latine provin dintr-o arie latinofonă unică.

De aceea este imperios necesar să fie luate în considerare multiplele descoperiri de diferite obiecte paleocreștine din secolul al IV-lea: opaițe, *lucernae* la Apulum (azi Alba Iulia)[1], la Dej, celebrul *donarium* de la Biertan[2], gema de la Potaissa (azi Turda)[3], un vas dezgropat în

1978 la Porolissum (azi Moigrad) cu monogramă creștină, cu o cruce și cu inscripția *Ego (Zeno)vius vot(um) p(osui)*[4], un fragment ceramic cu cruce găsit în 1980 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, primul vestigiu creștin din fosta capitală a provinciei romane[5].

Toate aceste revelații arheologice provenite din Dacia traiană indică, categoric, rolul determinant al creștinismului ca o componentă definitorie a ariei culturale daco-romane unde, în raport cu ansamblul *Romaniei*, propagarea creștinării a fost omogenă și sincronică.

Vechimea și amploarea acestui fenomen în teritoriile rămase sub dominație romană în zona istro-pontică întregesc și îmbogățesc mărturiile privitoare la creștinismul daco-roman.

Martirologiile consemnează informații prețioase despre mulțimea creștinilor persecutați în timpul lui Dioclețian (284—305), de exemplu sfîntul Chiril din Axiopolis, sfîntul Chindeos, sfîntul Tasios la Axiopolis, sfîntul Marcian la Durostorum, sfîntul Epictet și sfîntul Astion la Halmyris etc. La rîndul său, Licinius, cumnatul lui Constantin cel Mare, i-a oprimat pe creștinii din Tomis dintre care cei mai cunoscuți sînt sfîntul Evagrus, sfîntul Benigus, sfîntul Macrobius, sfîntul Narcissus și sfîntul Marcellus. În 1972, s-a descoperit la Niculițel, în Dobrogea, un mare monument funerar ridicat în memoria altor patru martiri, Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos[6].

În secolul al IV-lea s-a constituit o ierarhie ecleziastică proprie Scythiei Minor; cel puțin cincisprezece episcopate depindeau de Tomis[7]; în aceeași epocă au fost înălțate mai multe ctitorii pentru practicarea noii credințe.

Numeroasele inscripții creștine găsite în Dobrogea și în localitățile situate de-a lungul Dunării probează răspîndirea creștinismului atît în regiunile elenofone cît și în cele latinofone. Centrele creștine latinofone de pe Dunăre — cel mai vestit fiind Sucidava — au jucat un rol cu desăvîrșire preponderent în consolidarea pătrunderii creștinismului la nord de Dunăre. Creștinismul românesc este, de fapt, ca și limba română în substanța ei, esențial latin și nu ar fi lipsit de interes să reținem că, în această parte a continentului nostru, românii sînt cei mai vechi dintre creștini[8].

Este elocvent constratul dintre mediile urbane daco-romane unde, începînd din secolul al IV-lea, predomina

o majoritate creștină și colectivitățile germanice, de tip Sîntana de Mureș, unde sînt absente obiectele cu caracter creștin din această perioadă. Totuși, trebuie precizat că în așezările rurale comunitățile daco-romane păreau să refuze încă creștinismul dacă este să judecăm după cimitirul nr. 1 de la Bratei. Atitudinea aceasta, proprie întregii *Romanii* în acea vreme, este fără îndoială răspunzătoare de transformarea, în aria română, a latinescului *paganus*, „sătean", în *păgîn* cu sensul de „necreștin", în italiană și spaniolă devenind *pagano*, în portugheză *pagão*, în francez *païen* etc.

Dar, creștinarea în interiorul teritoriilor nord-dunărene a cuprins, în secolul al V-lea, și populația rurală. Apariția, în zona de difuzare a culturii de tip Ipotești-Ciurel-Cîndești, a numeroase obiecte, desigur fără mare valoare, dar de factură incontestabil creștină, descoperirea cîtorva tipare destinate făuririi de cruci în modestele așezări de la Străulești, Olteni-Teleorman și Cîndești-Vrancea, precum și prezența crucii pe vase provenind de la Bratei, Poiana, Dulceanca-Teleorman și Sălașuri-Covasna, atestă convertirea la creștinism a populației rurale, în secolele V și VI; de acum înainte, manifestările spirituale ale comunităților autohtone vor fi expresia generalizată a noii religii.

Din aceeași epocă datează orientarea est-vest a mormintelor, particularitate care pledează, de asemenea, pentru o reală creștinare în profunzime. Tot în secolul al VI-lea a apărut fenomenul care ar putea fi considerat „creștinism princiar", constatat în context ne-romanic și ilustrat de cîteva obiecte de valoare inestimabilă, marcate de simboluri și inscripții creștine, găsite în morminte sau în așezări germanice. Este vorba mai cu seamă despre inele cu inscripție și monogramă creștină care au aparținut unui Omharus, probabil o căpetenie războinică gepidă; din analiza altor ansambluri arheologice comparabile rezultă că procesul de creștinare a acestor seminții germanice a fost diferit de cel al populației autohtone.

În vreme ce convertirea băștinașilor era spontană și treptată — trăsături revelatoare ale modelului roman de propagare a creștinismului în Imperiu — comunitățile germanice tîrzii par a fi urmat canonul de „sus în jos", care amintește tipul de conversiune a lui Clovis și a francilor în Occident, a lui Ștefan cel Sfînt și a ungurilor

în Europa centrală sau a lui Vladimir și a ucrainienilor în Rusia kieveană. Existența unor diferențe în modul de a se creștina este sugerată și de asocierea între obiecte și podoabe prețioase, caracteristică ce îngăduie presupunerea că cel ce le purta era investit cu un rang anume de către autoritatea imperială romano-bizantină.

Fibula de aur „cu capete de ceapă", descoperită în mormîntul princiar de la Apahida (în apropiere de Cluj Napoca), datînd din secolul al V-lea, este asemănătoare celei găsite la Tournai[9], în mormîntul lui Childeric, tatăl lui Clovis. Această similitudine dovedește, în primul rînd, practicarea, și la nord de Dunăre, a obiceiului roman de a conferi regilor barbari titluri și însemne romane, drept chezășie a unor raporturi durabile cu Imperiul, și, în al doilea rînd, corelația dintre natura unor astfel de lăgături și convertirea la creștinism, la început a căpeteniilor războinice barbare și apoi a supușilor lor.

Marele tezaur de la Șimleul Silvaniei, care cuprinde și o fibulă cu sardonix, precum și faimosul tezaur de la Pietroasa au suscitat aceleași chestiuni. Răspunsurile specialiștilor converg spre o unică interpretare.

Din cele afirmate mai sus se desprinde o certitudine: în vremea marilor năvăliri din secolul al V-lea, teritoriile nord-dunărene nu au fost nicidecum iremediabil devastate; în cea mai mare parte a acestor regiuni, vechea populație daco-romană și-a dus în continuare traiul. Chiar și în zonele ajunse sub stăpînirea căpeteniilor militare barbare, puterea se exercita, de cele mai multe ori, în numele autorităților Imperiului roman, ceea ce a asigurat, fie și indirect, perpetuarea relațiilor ținuturilor nord-dunărene și intra-carpatice cu ansamblul *Romaniei*.

În esența lor, aceste raporturi nu au fost întru nimic alterate de prezența hunilor, limitată, la început, în regiunea gurilor Dunării și la cîteva enclave în teritoriul românesc actual, mai tîrziu, după anul 427, cînd, stabiliți cu statutul de foederații, în Pannonia, s-au îndreptat spre apusul Imperiului. Abia criza survenită între huni și Imperiu, precum și eclipsa vremelnică a puterii militare romane au dus la o relativă destabilizare. Secolele V și VI au reprezentat de fapt, în totalitatea lor, o perioadă de prosperitate pentru comunitățile autohtone ale vechii Dacii în care s-au înregistrat o însemnată creștere demografică și o remarcabilă capacitate de înnoire culturală.

Atît tradițiile ceramicii lucrate la roata rapidă, de tip provincial roman, păstrate în cultura Bratei-Costișa-Botoșani-Cireșanu, cît și apariția complexului Ciurel-Ipotești-Cîndești, caracteristic sfîrșitului secolului al V-lea și primei părți a veacului următor, constituie mărturia acestei vitalități. Legătura structurală dintre aceste culturi și cele care le-au precedat — de pildă Militari-Chilia — confirmă în chip palpabil continuitatea populației romanice născute din sinteza etnică dintre daci și romani, pe întregul teritoriu românesc.

NOTE

[1] C. Băluță, *O lucernă paleocreștină din Dacia*, „Apulum", IV, 1967, pp. 619—627.

[2] M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană*, Cluj, 1978, p. 202 sqq. Inscripția votivă sună: „Ego Zenovius votum posui" (Eu, Zenovius am pus această ofrandă).

[3] E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, pp. 391—392.

[4] N. Gudea, *Vasul cu inscripție creștină de la Moigrad*, „Acta Musei Porolissensis", III, 1979, pp. 515—524. Unii interpretează inscripția astfel: „ego (Pa)ulus vot(um) p(osui)".

[5] H. Daicoviciu, *Un fragment céramique à chrisme de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, „Revue roumaine d'histoire", XX, 1981, pp. 619—623.

[6] P. Nasturel, *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)*, „Analecta Bollandiana", XCI, 1973, pp. 5—8. V. Baumann, *Cîteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreștin din comuna Niculițel*, „Acta Musei Napocensis", XIV, 1977, pp. 245—267.

[7] În privința numărului de episcopate din Scythia Minor opiniile diferă. J. Zeiller consideră că singura biserică episcopală a fost cea de la Tomis (*Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 171); în schimb alți istorici acceptă cifra de cincisprezece. După părerea lui E. Popescu, o inscripție inedită, descoperită la Callatis, ar confirma existența, în secolele V și VI, a cincisprezece episcopate depinzînd de Tomis (*op. cit.*, p. 30).

[8] Nu numai că locuitorii de pe meleagurile românești s-au creștinat, dar dintre ei s-au ridicat personalități eminente ca sfîntul Sava Gotul, înecat în aprilie 372 în rîul Buzău (vezi P. Năsturel, *Les actes de saint Saba le Goth*, „Revue des études sud-est européennes", VIII, 1969, pp. 175—185), sfîntul Bretanion, episcop al Tomis-ului în secolul al IV-lea, care a respins arianismul, sfîntul Teotim și el episcop tomitan și prieten al sfîntului Ioan Chrysostomos, Dionisie cel Mic căruia îi datorăm sistemul, și astăzi în vigoare, de numărătoare a anilor erei creș-

tine (fie-ne îngăduit să trimitem la articolul nostru *Denys le Petit, inventeur de l'ère chrétienne*, „Monde et Vie", 15 ianuarie 1988, p. 11).

[9] P. Périn și L. C. Feffer, *Les Francs*, I, 1987, pp. 117—134.

6. De la romanizare la românizare (sec. VI—XI)

Perioada pe care o inaugurează domnia lui Iustinian a fost marcată în partea occidentală a Imperiului de recucerirea unor teritorii, iar la Dunărea de Jos, de o intensă politică de restaurare și consolidare a autorității romane. Stimulată de contacte directe cu civilizația romano-bizantină, această voință de reafirmare s-a concretizat într-o efervescență a construcțiilor, într-o concepție strategică de mare amploare, cum o dovedesc monumentele arheologice din toată Dobrogea și din Peninsula Balcanică, precum și în refacerea limes-ului danubian.

O seamă de vicisitudini au frînat însă acest avînt, mai ales în cursul secolului al VII-lea; în 602, slavii și avarii au cotropit lumea bizantină și s-au așezat în masă în Peninsula Balcanică. Legăturile strînse de pînă atunci între teritoriul septentrional al Mării Negre și civilizația romano-bizantină s-au văzut astfel primejduite, chiar dacă nu poate fi vorba de o adevărată dispariție a autorității romane în Dobrogea.

Reînflorirea parțială a puterii bizantine, cu precădere sub Heraclius, a fost din nou întreruptă, de data aceasta radical, o dată cu trecerea protobulgarilor turanici, în 679, la sud de Dunăre. Se cuvine însă să subliniem faptul că pînă și în aceste condiții copleșitor de grele, Imperiul n-a încetat niciodată să exercite un control, fie el și indirect asupra gurilor Dunării și coastei pontice. Fără doar și poate, restrînsă față de epocile anterioare, dar nicidecum total inexistentă, circulația oamenilor, a bunurilor și a ideilor din centrul Imperiului către hotarele românești de miazănoapte a rămas posibilă.

Astfel, încît, în momentul în care pe vremea împăraților bizantini Ioan Tzimiskes (969—976) și Vasile al II-lea (976—1025), Imperiul a revenit la Dunăre, s-a reluat o tradiție politică, strategică și culturală care, de fapt, nu

fusese nici o clipă uitată. În acest context, rolul romanității istro-pontice este deosebit de important, nu numai pentru zona căreia îi aparține direct, ci și pentru întreaga devenire istorică a sud-estului european. De altminteri, autonomia și relativa izolare față de Bizanț a regiunilor nord-dunărene nu au dus deloc la o epocă de decadență și de sărăcire ci la consolidarea structurilor proprii, lingvistice și social-politice. Tocmai fiindcă țelul urmărit era înaintarea ei spre sud, coaliția slavo-avară considera teritoriile extracarpatice mai degrabă ca pe o bază de atac și o etapă strategică precedînd trecerea Dunării[1].

Aceeași constatare se poate formula și cu privire la bulgarii lui Asparuh care au străbătut Dobrogea și s-au stabilit în Balcanii bizantini. În ambele cazuri este vorba de populații nomade, complet străine de autohtonii romanici și care n-au putut, decît mult mai tîrziu, după sedentarizarea și integrarea lor într-o civilizație superioară, să exercite o oarecare presiune — de ordin politico-militar — asupra comunităților românești; dar, deocamdată aceste populații în mișcare nu au avut nici un efect asupra romanității nord-dunărene și a vechii Scythia Minor.

Perioadei de acalmie de după înfrîngerea hunilor îi corespunde, în aria nord-dunăreană, un proces de cristalizare și unificare culturală ale cărui premise sînt, deopotrivă, unitatea și continuitatea tradițiilor locale, dacice și romane, și întărirea hotarului de miazănoapte al Imperiului.

Un vast complex cultural care cuprinde Bratei 1 în Transilvania, Costișa—Mănoaia—Botoșana în Moldova și Cireșanu la sud de Carpați, ilustrează acest moment istoric. Legăturile genetice dintre ansamblul menționat și culturile anterioare — Ipotești—Cîndești sau Nichiteni—Valea Seacă — explică nu numai variantele locale dar pun în lumină, de asemenea, prezența neîntreruptă a populației romanice precum și persistența tradițiilor dacice, perceptibile mai ales în partea de est a complexului precizat.

De o deosebită însemnătate s-a dovedit a fi faptul că ceramica lucrată la roată, de influență și factură romano-bizantine, predomina masiv în cultura Bratei, unde ceramica lucrată cu mîna reprezintă un procent infim, marcînd astfel completa asimilare a elementelor de cultură din substrat în civilizația unitară a vecurilor VI—VII.

Prin urmare, la sosirea slavilor, ținuturile nord-dunărene se aflau deja înglobate într-o civilizație omogenă și consolidată, de puternică factură romană și creștină. Gradul său înalt de evoluție social-economică, limba și bogăția moștenirii sale spirituale vor reprezenta premisele unei rapide asimilări culturale și lingvistice a noilor veniți. Este limpede, pe de altă parte, că populația romanică era și a continuat să fie majoritară la nordul Dunării de vreme ce aici slavii au fost romanizați, în timp ce, populația băștinașă din Balcani a fost slavizată. Caracteristicile celor dintîi complexe culturale slave din regiunile extracarpatice ale teritoriului actual al României coroborează aceste constatări. Primele enclave slave sînt, de altminteri, greu de identificat din cauza sărăciei inventarului și a aspectului rudimentar al culturii lor materiale; cele cîteva obiecte de podoabă — îndeosebi fibulele digitale — nu pot fi atribuite slavilor: prototipurile lor provin din Bizanț, difuziunea lor era generală în aria balcano-istro-pontică, iar folosirea lor stătea la îndemîna oricărui locuitor din aceste ținuturi și mai cu seamă a oștenilor de la hotare[2].

Nici măcar spre sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea cînd pătrund, la vest de Nistru și apoi la sud de Carpați, grupuri mai mari de slavi, nu s-a resimțit vreo modificare, ci doar o sărăcire a culturii materiale autohtone. În schimb, permeabilitatea colectivităților slave față de civilizația romano-bizantină era extrem de redusă din pricina izbitorului decalaj dintre gradele diferite de dezvoltare a celor două culturi. Absența unei tradiții proprii în prelucrarea metalelor, insuficientele cunoștințe tehnice legate de producția ceramică, deopotrivă cu practicarea unor forme rudimentare de cultivare a pămîntului, explică imposibilitatea realizării unei fuziuni, sporită de altfel și de credințele păgîne ale năvălitorilor, incompatibile cu universul creștin al Romaniei.

Observația de mai sus își dobîndește întregul ei sens în contextul inexistenței vreunui complex care să prezinte caracteristicile originare ale culturii materiale slave pe toată întinderea spațiului carpato-istro-pontic; cele mai îndepărtate în timp descoperiri datînd din această perioadă — a doua jumătate a secolului VI și începutul celui de-al VII-lea — indică deja urmările impactului civilizației autohtone asupra slavilor: adoptarea roții încete și perfecționarea producerii vaselor, un progres general în practica-

rea meșteșugurilor și, firește, acceptarea uzanțelor creștine. Se poate deci deslușI și recunoaște, în acest moment precis al civilizației de tradiție romano-bizantină din aria extracarpatică o forță demografică și culturală net superioară celei a colectivităților nou venite.

Tendința de a înlocui ceramica lucrată la roată cu cea produsă manual este, fără îndoială, consecința năvălirii slavilor; acest fenomen nu a fost însă rezultatul mecanic al unei așa-zise influențe, cum s-a pretins, ci efectul unui proces de reactivare a fondului dacic originar, de vreme ce vasele elaborate cu mîna regăsesc vechile lor forme proprii epocii anterioare cuceririi romane. Același fenomen se petrece și în domeniul riturilor funerare unde se manifestă o recrudescență a incinerației care nu afectează însă fondul creștin al credințelor, cum o dovedesc numeroase obiecte cu caracter creștin: cruci, filacterii, felurite tipare etc.

Se constată că unitatea culturală preexistentă s-a menținut și în această perioadă; apar totuși, ceea ce este firesc, unele diferențe între Moldova — direct expusă migrațiilor — Transilvania, unde evoluează cultura Bratei 2 și unde stăpînirea gepidă nu permite decît vagi infiltrări ale slavilor — și Muntenia, precum și Oltenia, aflate în apropierea centrelor romano-bizantine de pe Dunăre.

Încă din veacurile VIII și IX, în spațiul carpato-dunăreano-pontic se închega și se afirma, pe plan etnico-lingvistic, politic și cultural, unitatea românească ce se manifesta în acel moment — ca de altminteri și mai tîrziu — în una și aceeași cultură materială pe tot cuprinsul teritoriului locuit de români.

Unitatea românească însemna, înainte de orice, o economie agrară mixtă, perfect consolidată pe temeiul milenarelor tradiții de viețuire sedentară dovedită prin rezultatele săpăturilor de la Bratei 1 și 2, din numeroase alte locuri din sud-estul Transilvaniei, din Moldova (Hlincea II, Loz, Suceava—Drumul Național, Spinoasa), din Oltenia (Flăcăi, Plopșor, Obîrșia), din Muntenia și din Dobrogea[3]. Nicăieri în spațiul acestei culturi nu există semne ale unei economii pastorale; dimpotrivă, așezările cu mai multe faze consecutive de locuire de la Hlincea, Spinoasa și Bratei stau mărturie permanenței, pe aceste meleaguri, a băștinașilor și a evoluției firești a culturii lor materiale.

Acetor constatări li se poate adăuga cea referitoare la caracterul evoluat al orfevrăriei locale și al tehnicii prelucrării metalelor: au fost descoperite multe tipare care reproduc tipuri de bijuterii bizantine, catarame de cingătoare, plăci de curea etc., toate fiind creații locale care înlocuiesc obiectele de fabricație bizantină, încă foarte greu de dobîndit. În fine, este necesar să subliniem faptul că, în principalele așezări ale acestei arii culturale românești se înregistrează pentru acea vreme o foarte importantă creștere demografică ca urmare a unei oarecari prosperități economice.

Vasta unitate etno-lingvistică și culturală din secolele VIII și IX nu a fost decît tangențial perturbată de prima instalare a maghiarilor în Cîmpia Pannoniei. În preajma anului 1000, luase deja ființă o ierarhie feudală românească, realitate stabilită grație unei cetăți ca aceea de la Dabîca[4], pe Someș, tocmai acolo unde voievodul român Gelu i-a înfruntat pe cotropitorii unguri; în același sens pledează și apariția altor centre fortificate cum e cel de la Slon, precum și o seamă de fenomene din alte sfere ale societății românești a secolelor IX și X, de pildă, uzanța scrierii care devine brusc mult mai răspîndită și care nu poate fi înțeleasă decît în contextul unor prefaceri de mare amploare. Despre această nouă etapă istorică ne vorbesc: inscripția de la Mircea Vodă, în Dobrogea, menționînd pe un anume Dimitrie, purtînd titlul de jupan (apelativ care va continua să fie masiv utilizat în terminologia ierarhiei feudale românești), obiectele cu monograme creștine de la Poian și Bucov; în fine, descoperirea, în 1967, la Capidava, pe Dunăre, a unui vas comportînd litere din alfabetul grec (incizate în ordine inversă), și numele Petre, indicînd probabil pe meșterul olar, al cărui fonetism nu este nicidecum slav sau grecesc, ci indiscutabil românesc, chiar dacă a fost scris în alfabet grec.

Iată așadar cîteva dovezi ale reînvierii practicilor scrierii curente, în chip firesc legate de necesitățile de ordin administrativ, fiscal sau religios, proprii momentului închegării formațiunilor statale. De la Romaniile populare atît de pătrunzător evocate de Nicolae Iorga[5], se trece, în fapt, printr-o lentă decantare istorică, la cristalizarea structurilor feudale care vor domina întregul *ev mediu* românesc nu numai în aria extracarpatică ci și în interiorul spațiului care va deveni, în veacul al XII-lea, voievodatul Tran-

silvaniei unde se vor afla în contradicție cu structurile feudale de tip occidental impuse de coroana maghiară și, adeseori, parțial înrîurite, tocmai de aceste orînduieli ale românilor autohtoni.

Începînd din secolul al IX-lea, apariția unor impunătoare construcții militare de factură bizantină (Păcuiul lui Soare), precum și cea a unor monumente creștine (complexul de la Basarabi și, în primii ani ai veacului următor, biserica de la Niculițel), ilustrează în chip strălucit existența unei culturi feudale românești. Anumite elemente de arhitectură civilă precum și caracteristicile bijuteriilor și ceramicii vin să întărească ideea de continuitate în tehnică, sisteme și procedee constructive și ornamentale, în raport cu epoca romano-bizantină[6].

În Dobrogea, unde precumpănește un climat eclectic de civilizație și artă, înglobînd ecouri balcanice importante, se va favoriza cristalizarea unor forme de creație care vor ajunge la deplina lor maturitate în arta feudală — de pildă planul treflat al bisericii de la Niculițel, care acum apare pentru întîia oară pe teritoriul carpato-istro-pontic — și care vor cunoaște apogeul în arhitectura secolelor XIII—XVI din Moldova și Țara Românească. Orfevrăria și celelalte ramuri meșteșugărești moștenesc și perpetuează realizările premedievale, punînd astfel bazele viitoarelor opere de artă feudală românească.

NOTE

[1] L. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la Péninsule balkanique et la Grèce continentale*, „Revue des études sud-est européennes", I, 1963, pp. 41—63.

[2] A. Petre, *Contribuția atelierelor romano-bizantine la geneza unor tipuri de fibule digitale din veacurile VI—VII e. n.*, „Studii și cercetări de istorie veche", XVII, 1966, p. 255 sqq.

[3] Vezi D. G. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e. n.*, Iași, 1978. E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967. O. Toropu și O. Stoica, *La nécropole préféodale d'Obirșia*, „Dacia", XII, 1968, p. 164 sqq.

[4] Dăbîca, lîngă Cluj-Napoca, era un centru economic și politic deosebit de important în secolele IX—X. Cînd, după urcușul unei pante abrupte, se ajunge, în sfîrșit, la terasa superioară, se oferă desfătării ochilor priveliștea superbă a văii, în timp ce, cu închipuirea minții, vezi în depărtare vrășmașul care se apropie...

[5] N. Iorga, *La „Romania" danubienne et les barbares au VIe siècle*, „Revue belge de philologie et d'histoire", I, 1924, p. 35 sqq.

[6] Vezi R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești*, București, 1974.

CONTINUITATEA INSTITUȚIILOR SOCIAL-POLITICE

Cheia de boltă a întregii istorii a românilor este, fără putință de tăgadă, continuitatea lor pe teritoriul lor strămoșesc; această continuitate se vădește, în chip incontestabil, în structurile, descrise și analizate pe larg, ale comunității rurale libere de țărani proprietari de pămînt — materializare a unor solide întocmiri social-politice.

În lumina cercetărilor, datînd încă din antichitate, asupra realităților istorico-lingvistice din spațiul carpato-istro-pontic, originea dacică a acestor structuri este o evidență pentru numeroși istorici[1]. Numai astfel se poate înțelege persistența unor termeni din substratul tracic, precum „moș" și derivatele lui, legați de natura raporturilor cu glia, de felul în care se stăpînea pămîntul. Aceste străvechi tradiții s-au topit și, în același timp, s-au desăvîrșit în procesul de romanizare, singurul în măsură să determine caracteristicile componenței politice și militare proprii comunităților rurale, care au existat începînd din veacurile III—IV pînă în veacurile IX—X.

Fie-ne îngăduit să atragem atenția asupra a două categorii de cuvinte de origine latină a căror păstrare în limba română nu poate fi altfel explicată. Este vorba, pe de o parte, de apelativele unor instituții și a unor practici militare: oaste (lat. hostis), cetate (lat. civitas), arc (lat. arcum), săgeată (lat. sagitta). Un astfel de grup, din punct de vedere semantic remarcabil de compact, nu s-a putut menține decît în interiorul unor colectivități latinofone în care bărbații adulți dețineau privilegiul de-a purta arme și de-a se război. Or, chiar dacă putem atribui colectivită-

ților rurale dacice o anume funcție militară încă din vremea lui Burebista[2], absența termenilor proveniți din substrat în acest compartiment lexical, sugerează o reelaborare a denumirilor, în spiritul unei tradiții romane, care nu a devenit posibilă decît abia după părăsirea Daciei, pentru simplul motiv că, pînă în acea epocă, armata romană recrutată după alte criterii decît cele fondate pe apartenența locală, asigurase apărarea teritoriului.

Ne putem întreba dacă, într-o anumită măsură, rolul militar al acestei comunități rurale latinofone, la nord de Dunăre, nu a fost întărit de prezența, între secolele IV și VI, a armatei romane, a acelor ostași de la hotare care primeau în folosință un lot de pămînt, ca răsplată pentru apărarea teritoriului. Oricum ar sta lucrurile, trebuie să fi fost o instituție militară specifică veacurilor care s-au scurs între retragerea trupelor lui Aurelian și afirmarea pe tărîm militar a românilor, manifestată cu prilejul expansiunii maghiare din secolele IX și X; este vorba, așadar, de o instituție autohtonă și tradițională care se dezvoltase, fără îndoială, concomitent cu cea a proprietarilor de pămînt.

Or, grație studiilor de istorie antică se știe că reciprocitatea privilegiului funciar și a obligațiilor militare este una dintre trăsăturile definitorii ale cetăților antice ale căror temeiuri s-au înrădăcinat adînc în realitatea istorică a Daciei imediat după cucerirea romană, prin vasta operă de urbanizare întreprinsă de împărații din dinastia Antoninilor și din cea a Severilor. Numai prezența și dăinuirea acestor instituții fundamentale ale Romei pe pămîntul dacic pot explica această particularitate a armatei feudale românești: oastea cea mare care perpetuează tradițiile populare militare ale comunităților rurale din a doua jumătate a primului mileniu pînă în epoca strălucitelor izbînzi de arme ale românilor sub Mircea cel Bătrîn și Ștefan cel Mare. Evoluția instituțiilor militare ale țărilor limitrofe, locuite de slavi sau de maghiari, are drept nucleu ceata de războinici din jurul unei căpetenii militare (Kagan), caracteristică ce se găsește, de asemenea, la originea dominației exercitate, în statele respective, de către un tip de castă militară feudală. Dimpotrivă, în organizarea militară a statelor feudale românești, această celulă de soldați de meserie nu pare să fi avut vreun rol demn de a fi subliniat, în timp ce, în ierarhia feudală, privilegiul esențial

rămînea proprietatea funciară, situație consemnată de expresia „boier de țară".

Interesant de analizat este un alt grup de apelative: cele legate de funcția de deliberare și decizie în sînul comunităților rurale. Cum am văzut într-un capitol precedent, termenul latin veteranus ajunge să desemneze nu numai vîrsta propriu-zisă — cum era și firesc, de vreme ce oștenii lăsați la vatră cu *honesta missio* erau, evident „bătrîni" în raport cu „tinerii" care abia începeau să poarte armele; amintim că românescul „tînăr" provine din latinescul tenerus, „fraged" și că există, paralel, în graiurile intracarpatice, cuvîntul „june", din latinescul iuvenis.

Sensul de veteranus s-a îmbogățit cu o conotație instituțională, oameni buni și bătrîni, sintagmă transpusă direct și întocmai din latină, *homines boni et veterani,* care se referea la membrii consiliului obștilor sătești de-a lungul întregii istorii a acestei instituții. Așadar, în răstimpul cît au durat migrațiile, comunitățile rurale au avut o structură internă coerentă și de tradiție latină fiindcă doar în mediul provincial putem înțelege modul în care s-a concentrat autoritatea și prestigiul în jurul unor foști militari, romani improprietăriți pe pămînturile Daciei Traiane sau ale Moesiei. În aceste provincii veteranii beneficiau, într-adevăr, de un statut privilegiat atestat de zeci de inscripții lăsate de ei înșiși sau puse de către alții în cinstea lor. Acest statut privilegiat avea să devină cu atît mai important cu cît, după retragerea armatei romane, veteranii s-au numărat printre proprietarii cei mai înstăriți fiind totodată și deținătorii unei competențe militare superioare dobîndite în rîndurile trupelor romane.

Există un alt termen supus de asemenea unei evoluții semantice frapante: latinescul conventus („adunare") care avea un sens precis în viața civilă a provinciilor Imperiului roman. Astfel, *conventus civius Romanorum* desemna adunarea cetățenilor romani dintr-un oraș sau dintr-o provincie, adunare așadar instituționalizată și dotată cu un număr însemnat de privilegii. „Conventus" a devenit în română „cuvînt", care nu are numai sensul generic de „vorbă" ci și pe acela de „rostire, intervenție publică" a cuiva care ia parte la o deliberare și la adoptarea unei decizii ceea ce înseamnă că în sînul comunităților latinofone de pe teritoriul nord-danubian s-a per-

petuat tradiția antică a dezbaterilor prealabile luării unor hotărîri obștești.

Se ajunge lesne la concluzia că toate aceste forme de viață instituționalizată care își au originea în realitățile urbane ale lumii romane se vor regăsi, de asemenea, în instituțiile specifice satului românesc, transpunere care nu se va afla nicidecum în contradicție cu tot ceea ce știm, din izvoarele arheologice și din analogiile istorice, cu privire la vastul proces de ruralizare a vieții romane în perioada antichității tîrzii. Trebuie reținută totuși următoarea particularitate: tocmai datorită condițiilor specifice în care a avut loc acest proces pe teritoriul Daciei, ruralizarea în aria de la nordul Dunării nu a implicat, ca în alte părți, epuizarea treptată a orașului și a instituțiilor social-politice care îl caracterizau, ci transferul structurilor instituționale esențiale ale urbei romane către satul care avea să fie, cu timpul, românesc.

Cu totul incompatibil cu pretinsa emigrare haotică a locuitorilor romani în provincia Dacia Ripensis și cu un refugiu grăbit din calea năvălitorilor, un astfel de proces presupune, dimpotrivă, un îndelung răstimp de translații graduale dinspre oraș către satul cel mai apropiat, o lentă decantare istorică într-un context în care nu se exercita nici autoritatea directă a unei administrații provinciale dar nici puterea unor aristocrații militare alogene. Altminteri, natura prefacerii acestor instituții ar fi fost cu totul diferită.

Prezența tîrzie a unor grupuri alogene ca acela al gepizilor în secolul al VI-lea, sau al ungurilor în veacurile IX—X, prezență survenită imediat după deplina consolidare a acestor închegări sociale, nu a mai putut altera structurile definitorii ale acestor instituții. Utilizate doar pe o perioadă limitată în timp și numai ca auxiliare ale unei stăpîniri trecătoare — așa precum va fi procedat și Imperiul bizantin în înaintarea lui spre gurile Dunării — aceste instituții tradiționale au sfîrșit prin a se vedea întărite, în ciuda tuturor încercărilor la care au fost supuse.

O altă instituție, cu un rol excepțional în această epocă de complexă devenire este aceea a juzilor și a judecătorilor, din dreptul feudal românesc. Iudex latin din care derivă românescul jude, era un magistrat cu puteri prioritar judecătorești care puteau însă să se extindă și în domeniul politic sau administrativ. Spre aceeași interpretare ne

orientează și evoluția semantică a termenului județ, care la început era o instituție juridică și care, păstrînd sensul dat de această competență definitorie, desemnează diviziunea administrativă principală a României. Ordinea romană însăși se perpetuează astfel în fosta Dacie și în actuala România.

În perioada de formare a statelor feudale românești, apar alte două noțiuni, de data aceasta avînd etimologie slavă, dar al căror conținut este indisolubil legat de istoria neîntreruptă a comunităților românești.

Am arătat mai sus în ce împrejurări au fost adoptate denumiri românești pentru instituții și realități proprii românilor. În cazul instituțiilor cnezale și voievodale, faptul însuși că acestea sînt comune tuturor românilor, deopotrivă celor din Transilvania, din Moldova și din Țara Românească, dovedește că este vorba de o structură originară și autohtonă a puterii. O astfel de uniformitate nu poate fi decît rezultatul unei dezvoltări interne unitare, cită vreme nici unul dintre grupurile alogene cărora unii le atribuie introducerea acestor instituții nu și-a exercitat vreodată stăpînirea asupra întregului teritoriu locuit de români.

D. Onciul formula chiar ipoteza conform căreia termenul *cneaz* nu ar fi decît o traducere, în slavonă, a noțiunii de *jude* din vechiul sistem instituțional românesc[3]. Dealtminteri, în limbile slave, apelativul *cneaz* are semnificații diferite — principe, nobil, stăpîn sau proprietar — în timp ce, în uzanța românească, acest cuvînt al cărui sens este unitar, desemnează, cum scria P. P. Panaitescu *„o pătură arhaică de stăpîni de sate"*, așadar o instanță politico-militară născută din unirea mai multor comunități rurale autohtone[4]. S-a propus chiar și o etimologie latină pentru cneaz, *cuneus* (unitate militară romană), dar această ipoteză nu este dintre cele mai convingătoare. Stabilirea caracterului exact al instituției cnezale — ereditar sau electiv — ni se pare a fi o chestiune cu mult mai importantă; majoritatea istoricilor înclină să creadă că ar fi vorba de o instituție electivă, ceea ce o așază în descendența directă a instituțiilor cu caracter administrativ și judiciar ale comunităților sătești premedievale.

Corelată cu instituția cnezatului este aceea a voievodatului. Deși iarăși avem de a face cu o denumire slavă, trebuie negreșit semnalat că, în vreme ce, în mediu slav,

voievodul este, cum îl arată și numele, comandantul oastei cneziale, în ținuturile românești, cnezii sînt subordonați voievozilor care dețin, pe lîngă calitatea de comandant de oaste, și pe aceea de *domn atotstăpînitor*, adică de stăpîn suprem al întregului teritoriu. Voievodul este nu numai șeful unei confederații de cnezi ci și titularul unei funcții politice supraordonate celei cneziale care îl investește cu o mai largă și mai completă putere decît aceea a cnezilor[5].

În secolele IX și X, expansiunea maghiară în Transilvania a întîmpinat rezistența voievozilor Gelu, Glad și Menumorut. Cucerirea ulterioară a Transilvaniei, în veacul al XII-lea, a întîlnit aceleași forme de orînduire autohtonă încă de la originele ei puternic înrădăcinată în realitatea locală, ceea ce și explică de ce a dat greș orice încercare de a înlocui această structură politică, atît de diferită de aceea pe care Angevinii o implantaseră, „de sus în jos", printr-o tactică sistematică a dinastiei, în Ungaria feudală. Grație propriei lor experiențe politice și tocmai fiindcă orînduirea lor internă era deja pe deplin cristalizată și generalizată, românii au respins forma de regalitate, necunoscută lor, pe care ungurii au voit să le-o impună. O situație comparabilă se regăsește în Croația, unde instituția locală a băniei a fost integrată ca atare dominației feudalilor străini.

Existența a numeroși voievozi în Transilvania indică în chip limpede că, de la origine, ei încarnau o societate românească avînd propria sa ierarhie feudală pe care doar un proces complex de subordonare și de maghiarizare a făcut-o să devină greu de identificat. Faptul că, nicăieri, în vechiul regat al Ungariei nu există o formă de organizare teritorială și politică asemănătoare cu voievodatul Transilvaniei dovedește cu claritate că această instituție este o creație tipică, specifică, a civilizației românești preexistente cuceririi maghiare.

Ipoteza formulată de către unii istorici unguri conform căreia voievodatul ar fi fost înființat după modelul mărcilor germanice este lipsită de orice temei real. Regatul Ungariei acordase atît sașilor cît și secuilor o autonomie administrativă sub autoritatea unui comite care nu răspundea în fața voievodatului, ci doar a regelui, ceea ce confirmă că la acea dată, regele nu dispunea de voievodatul Transilvaniei în același mod în care dispunea de comiți considerați drept o simplă instanță executivă. În-

stituția voievodală reprezenta, așadar, o ordine juridică și politică diferită de cea adusă de sași sau de cea moștenită de secui de la strămoșii lor. Grație tocmai specificității sale, această ordine nu a putut fi dislocată nici de unguri, nici de populațiile cu care ei au colonizat teritoriul transilvan.

Așa cum menționam mai sus, cristalizarea unei ierarhii și a unei civilizații feudale românești în Transilvania corespunde unui proces autonom anterior invaziei ungurilor. Spre deosebire de o evoluție cu trăsături particulare constatată în partea de apus a teritoriului, în aria voievodatului lui Ahtum — cu centrul la Morisena-Cenad — zonă mult mai permeabilă influenței balcanice decît restul ținutului intracarpatic, constituirea unei caste feudale românești, numeroasă și puternică, laică și ecleziastică totodată, a însemnat un progres consolidat în sînul sistemului voievodal și, în același timp, o premisă a viitoarei rezistențe a românilor la impactul cuceritorilor.

Românii — indiferent de data începînd cu care se admite prezența lor în Transilvania — apar consemnați în documente cu instituțiile lor tipice: comunitatea rurală, satul, obștea feudalilor proprietari, cnezi, voievozi. Or, la sud de Dunăre, structura instituțiilor sociale este cu totul alta fiind ilustrată și de o terminologie diferită: cătunul, frățiile, marile triburi, voinicii (adică tinerii capabili de luptă), celnici (fruntași), cătunari etc.[6]. Dominată de relații sociale de origine gentilică, această ierarhie verticală, adecvată unei vieți transhumante predominant pastorale, nu are nici o legătură cu structura orînduirilor românești din Transilvania, determinate de raporturile cu pămîntul și în care o distribuție specifică a proprietăților funciare dusese la alcătuirea unei ierarhii proprii. Nici o instituție de tipul ohabei (teritoriu beneficiind de imunitate fiscală) nu se întîlnește la sud de Dunăre ci numai la nord de fluviu, în regiunea cea mai intens romanizată unde, din epoca romană pînă în secolul al XIV-lea, ea constituie mărturia continuității neîntrerupte a comunităților rurale libere.

În sfîrșit: dacă românii ar fi trăit la sud de Dunăre pînă în plin ev mediu, ei ar fi fost de multă vreme familiarizați cu fenomenul urban bizantin și slavo-bizantin atît de puternic prezent în vecinătatea imediată a presupusei lor arii de existență istorică și ar fi adus cu ei,

la nord de Dunăre, fie cuvîntul grecesc *polis*, fie pe cel slav *grad*. Dimpotrivă, românii au păstrat latinescul *civitas*, devenit cetate, dar nu au avut un termen specific pentru a desemna marea aglomerare urbană, în timp ce, micilor unități administrative le-au dat numele de *tîrg*, de origine slavă. Aceste denumiri constituie o probă peremptorie a faptului că românii au trăit în propriile lor alcătuiri rurale, apărate pe alocuri de fortificații și că, pentru „orașele" noi, de tip apusean, înființate pe teritoriul lor ancestral din inițiativa cuceritorilor străini, au fost nevoiți să adopte apelativul *város*, pe care însă l-au românizat încă înainte de 1400.

Această populație majoritar românească a Transilvaniei, de la începutul evului de mijloc, poseda, așadar, propriile sale închegări sociale și administrative, consolidate de-a lungul unei evoluții multiseculare. Normele care dădeau formă juridică raporturilor sociale determinate de aceste rînduieli instituționale românești se aflau deja înglobate într-un sistem de drept clar definit în momentul cuceririi maghiare; ungurii s-au văzut obligați să-l recunoască sub numele de *ius Valachicum*, și să-l respecte întocmai ca pe celelalte tradiții autonome și specifice ale colectivităților românești din spațiul intracarpatic.

În zona extracarpatică, aceleași instituții și un drept similar, de veche tradiție preromană și romană[7], au cunoscut o dezvoltare mai deplină, datorită împrejurărilor istorice care au îngăduit întemeierea și consolidarea voievodatelor independente ale Moldovei și Valahiei. Unitatea fundamentală a acestor structuri, caracterul tipic românesc al instituțiilor — de la comunitatea rurală la voievodat — reprezintă mărturia grăitoare a unității lor istorice, precum și a ascendenței lor comune daco-romane; „țară", vechi cuvînt latin — *terra* — care devine numele formațiunii politico-teritoriale a românilor și pe care îl regăsim în expresia Țara Românească — denumire sinonimă cu Valahia, pledează în același sens: unitatea istorică a românilor și ascendența lor comună daco-romană.

„Factorul de seamă al unității și continuității poporului român în Dacia rezidă în discontinuitatea stăpînilor săi formali sau de fapt", scria Aurelian Sacerdoțeanu. „De obicei se vorbește de o mie de ani de stăpînire barbară. În realitate, în Dacia, a fost un flux barbar cu refluxul

corespunzător. Orice nou popor venea cu o vigurozitate evidentă, dădea bătălie biruitoare și se declara stăpîn al cuceririlor sale. Dar, mai repede sau mai lent, venea oboseala, se domolea vigilența și intervenea moliciunea. Era timp suficient ca producătorii direcți, supraviețuitori, să se redreseze, să se manifeste în mediul lor propriu de trai și să primească chiar în rîndurile lor pe acei „stăpîni" care nu mai erau capabili să poarte războaie de cuceriri. Succesiunea popoarelor dominatoare a provocat o discontinuitate de stăpînire, de dominație directă, care a permis autohtonilor să se redreseze. Aceasta apare evident în dezvoltarea treptată a vieții sociale și politice a poporului român".

NOTE

[1] P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964. Vezi și A. Sacerdoțeanu, *Elemente de unitate și continuitate în istoria medievală a românilor* în vol. *Unitatea și continuitatea în istoria poporului român*, București, 1963.

[2] Z. Petre, *L'esercito di Burebista*, „Quaderni Catanesi", III, 1982, pp. 5—15.

[3] A. Sacerdoțeanu, *Les études de D. Onciul sur quelques anciennes institutions roumaines*, „Revue roumaine d'histoire", XII, 1973, pp. 23—29 și I. Minea, *Originea română a instituțiunii cnezatului la noi*, „Cercetări istorice", I, 1925, p. 412 sqq.

[4] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 67.

[5] I. Lupaș *Réalités historiques dans le voïvodat de Transylvanie du XIIe au XVIe siècles*, în vol. *La Transylvanie*, Bucarest, 1938.

[6] V. Sotropa, *Coutumes pré-romaines dans l'ancien droit roumain*, „Revue roumaine d'histoire", XIX, 1980, pp. 3—20.

[7] A. Sacerdoțeanu, *Elemente ...*, p. 112.

IZVOARELE MEDIEVALE ȘI CONTINUITATEA ROMÂNILOR

Dacă scrierile rămase din antichitate, și îndeosebi *Historia Augusta*, au oferit un aparent temei teoriilor lui R. Roesler, izvoarele narative medievale aduc, în schimb, dovezi izbitor de puternice și de convingătoare ale continuității românești.

Din ele reiese cu limpezime anterioritatea românilor pe teritoriul lor istoric, în raport cu toate celelalte popoare așezate în această regiune la începutul Evului Mediu. Cu toate acestea, în vreme ce informațiile antice sînt acceptate ca atare, fără nici un examen critic, sursele medievale au devenit ținta unei exegeze hipercritice, menite să stabilească falsitatea lor în privința românilor. Această inegală distribuție a vigilenței exegetice ni se pare ciudată ca să nu spunem că, de fapt, ea este revelatoare; căușul severității criticii nu ar trebui totuși să varieze în funcție de prejudecăți.

De pildă, în secolul al IX-lea, geograful armean Chorenatsi menționează „țara căreie-i zic Balak"[1]. Aplicînd o metodă riguroasă avem obligația să cîntărim această informație ținînd seama de:

— izvoarele care îi stau la bază,
— calitatea (competența) și imparțialitatea lor
— distanța, în timp, între aceste izvoare și receptionarea datelor transmise,
— măsura în care informația concordă cu alte știri, scrise sau nescrise.

Or, judecînd după primele trei criterii, *Geografia* lui Chorenatsi corespunde exigențelor formulate. Autorul

este un erudit care folosește un mare număr de surse de prima mînă, bizantine și din Orientul Apropiat; țara Balak se referă la o situație contemporană lui; mai mult, Chorenatsi nu avea de apărat vreo poziție sau vreun interes anume legat de români. Localizarea țării Balak la nord de Dunăre nu lasă loc nici unei îndoieli; arheologia dovedește efectiv existența în acest spațiu a unei civilizații ca fiind expresia unui grup etno-lingvistic de sine stătător, pe care Chorenatsi îl numește Balak, adică Blac, Vlac, valah.

Oguzname[2], cea mai veche cronică turcă, confirmă faptul că sub acest nume de „Valah", transmis de autorii bizantini, erau cunoscuți românii nord-dunăreni de către savanții din întregul Orient. Referindu-se la evenimente din secolul IX, *Oguzname* menționează o expediție a cumanilor împotriva rușilor și a altor popoare nesupuse, printre care Ulakes, adică valahii a căror țară este pomenită de cronicar. În sfîrșit, în scrierile sale cu privire la evenimente de la finele veacului al X-lea, eruditul arab Al-Maqdisi îi înregistrează pe români sub numele de Walah[3].

În toate cele trei cazuri, este vorba de izvoare lipsite de o raportare directă și interesată la situația din regiunea Dunării, iar autorii informațiilor nu pot fi bănuiți de nici o părtinire. Nu avem deci nici un temei pentru a contesta veridicitatea acestor știri.

În aceste condiții, cum să nu fii frapat de zădărnicia, de inanitatea afirmației conform căreia românii n-ar fi fost niciodată pomeniți în texte anterioare secolului XIII și, în consecință, prezența lor la nord de Dunăre și în Transilvania, înainte de această dată nu s-ar dovedi decît o simplă prezumție?

Sursele medievale timpurii îi evocă pe români sub denumirile pe care li le dădeau bizantinii. Este lipsit de orice sens refuzul de a lua în considerare mărturia unor istorici de mai tîrziu sub pretext de anacronism. Este adevărat că rămîne, pe de o parte, chestiunea numărului relativ limitat al izvoarelor, precum și cea a absenței lor pentru secole anterioare celui de-al IX-lea, cum rămîne, pe de altă parte, problema distincției, nu întotdeauna lesne de efectuat, între valahii balcanici și cei nord-dunăreni, în documentele bizantine. Recunoașterea contiuității românilor în aria carpato-istro-pontică nu depinde în nici un caz de diferențierea între cele două categorii de valahi, aspect pe care trebuie să-l clarifice istoriografia și nicidecum istoria.

Este limpede, de pildă, că vreme îndelungată Bizanțul și-a revendicat, chiar dacă nu era decît nominal, suveranitatea asupra ținuturilor dunărene, a acestor țări române pe care nu le recunoștea ca entități de sine stătătoare. Distincția între „valahi" adică români și „romei" adică urmași ai Imperiului Roman nu a devenit necesară decît în clipa în care conștiinței europene se impunea realitatea autonomiei istorice a ariei românești. Apare limpede, de asemenea, că această percepere netă, conștientă a identității românilor are drept premisă desăvîrșirea etnogenezei acestora, proces pe care îl putem considera încheiat în veacul al IX-lea.

În uzanțele curente ale lumii savante, deopotrivă a celei din Occident (Geograful Anonim din Ravenna vorbește de Dacia) cît și a celei din Bizanț, exista obiceiul de a desemna ținuturile care aparținuseră cîndva Imperiului Roman, cu denumirile lor tradiționale: Scythia pentru nordul Mării Negre, Dacia pentru fosta provincie instituită de către Traian sau de a-i numi Ausoni pe locuitorii Italiei. „... dincolo de succesiunea 'Imperiilor' exista o populație statornică despre care izvoarele nu pomenesc. Multe imperii, care ni se par foarte diverse fiindcă nu ni se amintesc decît clanurile conducătoare, cu adevărat schimbătoare, pot să fie construite succesiv din același material" (uman)[4].

În lumina izvoarelor scrise orientale, cărora li se adaugă cîteva mențiuni indiscutabile în documentele bizantine[5], nu mai putem deci accepta ideea unei absențe reale a românilor în scrierile din acea epocă; cel mult, s-ar putea doar vorbi de o ocultare incidentală, consecință mai degrabă a naturii contextului istoric și istoriografic în care trăiau autorii secolelor IX—X. Încercarea de a infirma informațiile cronicarilor unguri și ruși referitoare la prezența românilor în aria carpato-dunăreană în veacurile IX—X devine în acest caz, cu totul caducă.

Am menționat deja ideea esențială din relatarea cronicarului anonim al regelui Bela, *P dictus magister quondam regis Belae notarius*, despre rezistența cnezatelor

lui Gelu, Glad și Menumorut în fața expansiunii maghiare în secolul X. De vreme ce și alte izvoare contemporane cu evenimentele, confirmă prezența valahilor la nord de Dunăre, de vreme ce, pe de altă parte, Anonymus se situează în tradiția de a compune „Gesta" care urcă, în timp, pînă în preajma datei la care s-au produs faptele, de vreme ce în fine, autorul anonim al textului intitulat „Gesta Hungarorum" pare să fi cunoscut îndeaproape lumea feudală maghiară din Transilvania asupra și grație căreia putea deține știri din domeniul genealogiei și al istoriei destul de certe — de ce să nu acceptăm în substanța lor indicațiile lui despre Gelu, *quidam Blacus*?

Toate probabilitățile pledează pentru existența reală a lui Gelu, *dux Blacorum*. Însuși numele pe care îl poartă este românesc. V. Bogrea, unul dintre cei mai mari specialiști în filologie clasică din perioada interbelică, a demonstrat că Gelu nu este altceva decît un apelativ rezultat dintr-o rostire regională, Gialu, pentru Deal[6].

Mai mult, românii de pe Someș care s-au luptat cu Tuhutum au existat cu adevărat. Trebuie să adăugăm că arheologia coroborează relatările lui Anonymus atît prin recentele descoperiri de la Dăbîca care au scos la iveală probabil vestigiile cetății lui Gelu cît și prin cercetarea cetății de pămînt de la Glogovăț, de lîngă Arad, în zona în care „Gesta Hungarorum" plasează ducatul lui Glad și unde s-a constatat că, în prima jumătate a secolului X, incendiile au distrus în mare proporție fortificațiile, fapt care poate fi pus în legătură cu războaiele duse împotriva ungurilor[7]. În sfîrșit la Biharea, au fost găsite cîteva morminte maghiare din prima jumătate a veacului al X-lea pe care Mircea Rusu le interpretează ca fiind vestigiile mormintelor contropitorilor căzuți în bătălia cu Menumorut[8].

S-au constatat așadar, în toate cele trei regiuni pomenite de Anonymus ca centre de rezistență în fața invadatorilor unguri, urme ale unor incendii produse în epoca în care cronicarul situează evenimentele relatate, de asemenea, se vede clar că toate fortificațiile incendiate au fost refăcute, ceea ce confirmă informațiile lui Anonymus despre caracterul incipient și limitat al expansiunii ungurilor la acea dată.

Adevărul este că examinînd istoriografia, mai cu seamă cea maghiară, referitoare la acele vremuri, rămînem cu impresia că unii vor, cu tot dinadinsul, ca Transilvania să fi fost cucerită în secolul X, dar că nu admit, în nici un caz, că acest pămînt a fost răpit cuiva, teză care de altfel și explică modul contradictoriu în care anumiți istorici au analizat textul Notarului Anonim: cînd lăudat pentru precizia informației, cînd înfierat pentru anacronismele și fanteziile lui.

Să nu uităm comentariul lui W. Tomaschek: „Anonymus nu putea fi atît de neghiob încît să vrea să-și încredințeze compatrioții că valahii ar fi fost niște vechi locuitori ai țării, cînd toată lumea din juru-i ar fi trebuit să știe că acest popor — cum pretinde Roesler — nu era acolo decît de vreo 60 de ani". În veacul al XIII-lea, în timpul lui Anonymus, „nimeni nu se gîndea să vadă în valahi niște emigranți veniți de curînd"[9].

Dovezile care se desprind din Notarul Anonim sînt confirmate de tradiția transmisă de cea mai veche cronică rusească, așa-numita „Cronică a lui Nestor" sau „Cronica rusă de la Kiev"[10]. Acest text anonim, redactat la sfîrșitul secolului al XI-lea sau la începutul celui următor, evoca expansiunea maghiară în Transilvania precizînd că acolo ungurii „s-au luptat cu volohii și cu slavii (*protiv volohov i slavian*) care trăiau în această regiune. Oricît de mare ar fi dorința de a identifica pe volohii din paginile cronicii cu un alt neam decît acela al românilor — pe care autorii de grai slav îi numeau în propriul lor idiom *olahi* sau *volohi* — nu ar fi vorba decît de escamotarea unui adevăr istoric incontestabil. Două izvoare narative, absolut independente unul față de celălalt și aparținînd la două orizonturi culturale fără contact între ele, transmit, așadar, aceleași știri, oferind astfel temeiul unei prezumții dintre cele mai sigure în favoarea veridicității lor.

Aceste mărturii sînt — fie și indirect — coroborate de Simon de Keza, autor maghiar de expresie latină. E adevărat că Notarul Anonim este una din sursele de inspirație ale lui Simon de Keza ceea ce, în principiu, ar putea diminua caracterul independent al informațiilor; dar comentariile care însoțesc relatarea lui Simon

BIBLIOTECA JUD. BRAȘOV
Inv. nr. C84412

de Keza despre valahi nu decurg din Anonymus ci reprezintă fie un alt izvor, fie o informație dobîndită de autorul însuși căruia trebuie să-i acordăm meritul unei ample cunoașteri a realităților Transilvaniei contemporane lui.

Vorbind de valahi păstori și coloni, adică agricultori — coborîtori din romani, Simon de Keza precizează *remanentibus sponte in Pannonia*, „rămași de bună voie în Pannonia". Cum nu există nici un alt grup romanic autonom în Pannonia propriu-zisă la începutul Evului Mediu este firesc și normal să considerăm că *Pannonia* lui Simon de Keza trebuie înțeleasă în sens generic ca desemnînd întreaga cîmpie stăpînită de maghiari, inclusiv podișul Transilvaniei; se admite de asemenea în mod curent că Simon de Keza aflase că populația de expresie romanică de pe acele meleaguri descindea din locuitorii provinciei Dacia care nu se clintiseră de pe pămînturile lor strămoșești.

La aceasta se adaugă faptul că redactîndu-și scrierile în plină epocă a așa-zisei „admigrări" a românilor la nordul Dunării, Simon de Keza nu ar fi avut nici un motiv să afirme că românii sînt un popor străvechi, cu mult anterior ungurilor în ținuturile intercarpatice, dacă nu ar fi dispus de informații precise în această privință. Încă din acea vreme, Simon de Keza remarcase influența exercitată de români asupra secuilor[11] care *cum Blakis im montibus confini sortem habuerunt*, „se aflau împreună cu vlahii, în ținuturile muntoase de graniță", unde, *cum Blakis commixti*, „amestecați cu vlahii', s-au învățat să le folosească scrierea.

În secolul XI, alte izvoare bizantine — de pildă *Strategikon*-ul lui Kekaumenos — amintesc de vlahi ca fiind urmașii romanilor și explică prezența lor și la sud de Dunăre printr-o strămutare silită dinspre nord spre sud, consecință a presiunii bizantine. Nu vom lua în discuție detaliile acestor știri dar este limpede că ele nu s-ar afla consemnate din același punct de vedere dacă autorul ar fi fost contemporan cu pretinsa strămutare în sens invers, de la sud la nord de Dunăre, a vlahilor. În general, sursele bizantine cunosc mai îndeaproape situația de la sud de fluviu, dar transmit constant imaginea unei *Romanii* orientale al cărei ax este Dunărea.

Aceleași realități sînt subiacente și relatărilor din „Alexiada"[12] Anei Comnena.

Spre sfîrșitul aceluiași veac, scrierea intitulată „*Podoaba istoriilor*", datorată învățatului persan Gardizi, vorbește de un neam creștin coborîtor din Imperiul Roman, *az Rum*, pe care îl situează între ruși, bulgari și unguri: „... ei *sînt mai mulți decît ungurii, dar sînt mai slabi*", notează Gardizi, dovedindu-se astfel în posesia unor informații destul de ample despre expansiunea maghiară în aria locuită de români[13].

În secolul al XII-lea, din mărturii asemănătoare cu cele precedente, aflăm că savanții de la Constantinopol aveau știre despre prezența efectivă și în număr mare a românilor la nord de Dunăre; Niketas Choniates îi pomenește înspre părțile Galiției, iar Kinnamos în spațiul dintre Pontul Euxin și regatul Ungariei, precizînd că despre vlahii de pe aceste meleaguri se spune că sînt urmașii coloniștilor italici de odinioară[14].

În „*Cîntecul Nibelungilor*", marea epopee germanică plăsmuită în aceeași epocă, figurează herțogul Ramunc din Vlachelant[15]; oricare ar fi data reală a acestei informații, ea reprezintă un *terminus ad quem* pentru identificarea existenței politice autonome a românilor încă din zorile Evului Mediu.

Putem așadar conchide că izvoarele narative, fie ele latine sau îndeobște occidentale, fie bizantine și orientale, oferă dovezi numeroase și întemeiate care ne îngăduie să afirmăm prezența masivă a românilor constituiți în formații politico-militare de sine stătătoare în spațiul lor multisecular — aria carpato-istro-pontică.

Românilor li se pune în față sărăcia mențiunilor cu privire la ei în documentele cancelariei regilor unguri înainte de secolul al XIV-lea ca o confirmare a imigrării lor tardive în Transilvania. În treacăt fie spus, dacă se recurge la argumentul *ex silentio* a cărei valoare intrinsecă nu este incontestabilă, se cuvine atunci să se cîntărească cu justețe pe de o parte, absența de informații directe despre prezența în masă a românilor la sudul Dunării atît înainte cît și în cursul secolelor XII—XIII și, pe de altă parte, pretinsa lor instalare în Transilvania la această dată.

Constatarea aceasta este valabilă începînd cu izvoarele arheologice care pentru secolele al III-lea și al IV-lea nu înregistrează nici o creștere bruscă, demografică sau culturală, nici vreo modificare în evoluția reală a spațiului cuprins între hotarele provinciei aureliene, și pînă la scrierile care consemnează, atît cît se putea în epocă, existența vlahilor în nordul ariei balcanice.

În ceea ce privește secolele XIII și XIV, abundența de documente este mult mai impozantă decît pentru veacurile XI și XII atît datorită unei firești dezvoltări a practicilor administrative și de cancelarie, cît și faptului că, într-o perioadă de relativă liniște internă și externă documentele au putut fi mai lesne păstrate. Se remarcă tocmai în acest răstimp că prezența românilor în Transilvania este atestată; cinstit vorbind, trebuie să deducem oare că, înainte de această dată românii nu ar fi existat? Credem că ar fi mai judicios să amintim cîteva împrejurări nefericite: majoritatea documentelor transilvane se aflau în arhivele de la Alba-Iulia devastate de către tătari în 1241; două incendii succesive, în 1277 și 1308 nimicesc pînă la capăt aceleași arhive, astfel încît cea mai mare parte a actelor vechi ce sînt cunoscute nu în original, ci, în mod indirect, prin confirmări ulterioare, mai ales a titlurilor de proprietate. Or, cine putea solicita asemenea acte? De buna seamă nici țăranii nici obștile sătești care se știau, din moși-strămoși, stăpîni pe propriul lor pămînt; oricum, pretutindeni în Europa, veacuri de-a rîndul, țăranii și locuitorii satelor, în general, au trăit indiferenți la drepturile pe care nu le-ar fi dobîndit decît în urma unor raporturi complicate cu administrația. Cu totul alta era însă atitudinea feudalilor unguri care intrau în conflict cu autohtonii din pricina privilegiului pe care îl revendicau, de a fi ei stăpînii satelor și a moșiilor ce le primiseră sau pe care și le însușiseră prin uzurparea foștilor proprietari; acești feudali aveau nevoie de probe în sprijinul drepturilor care le erau contestate. În pofida și în dauna situației reale din secolul al XIII-lea, confirmările nu erau solicitate decît în cazurile favorabile celor care aveau interesul să le obțină. Abia necesitatea de a clarifica natura raporturilor de proprietate devenite discutabile din cauza atîtor distrugeri de documente din secolul anterior, a obligat administrația să indice în scris relații-

le între noii stăpînitori și românii ce se aflau dintotdeauna pe pămînturile de care de curînd fuseseră deposedați.

Un act nu este stabilit oricum și oricînd! El este rezultatul și semnul unui proces de înlocuire a unei ordini preexistente cu o altă ordine. Instalarea coloniștilor sași, întemeierea de abații catolice precum și colonizarea întreprinsă de către Cavalerii Teutoni provoacă apariția unor documente care menționînd vechile structuri românești dislocate, infirma implicit teza imigrării românilor abia după 1241.

În fapt — și contrariu tezei susținute de către adversarii continuității daco-românești — românii nu au imigrat nici înainte și nici după 1241, ei aflîndu-se dintotdeauna pe pămînturile lor ancestrale. (N.d.A.).

Numai din clipa inserțiunii lor în noile raporturi patrimoniale și juridice care se cristalizează în secolele XIII—XIV aceste colectivități românești restructurate aveau să fie semnalate[16]. În cele 480 documente publicate, referitoare la românii din Transilvania, aceștia nu figurează în nici un act de danie sau de colonizare; în schimb, bunurile sînt indicate ca aflîndu-se *in ipsa terra Blaccorum* fapt ce ne arată, în mod evident, că românii erau din timpuri străvechi stăpînii ținuturilor în cauză.

În această epocă se succed știrile destul de numeroase semnalînd pe vlahi în locuri foarte îndepărtate unele de altele, se succed ceea ce constitue o dovadă suplimentară — în cazul că ar mai fi nevoie! — a prezenței generalizate a românilor. Cele mai vechi arhive de cancelarie cunoscute conținînd informații despre românii din Transilvania datează din primii ani ai secolului al XIII-lea: un act din 1202 pomenește de niște locuitori din Bihor pe numele Fecior, Fata, Micu, Tata — nume neaoș românești — iar un altul, din 1205, consemnează un sat *„scos de sub stăpînirea vlahilor"*.

Urmează, în ordine cronologică, mai multe documente din vremea regelui Andrei al Ungariei, în care vlahii sînt evocați fie ca oșteni ai regelui (1210), fie ca stăpînitori ai unei Țări a Vlahilor, *terra Blaccorum* prin care Cavalerii Teutoni puteau trece fără a plăti vamă (1222), fie, în sfîrșit, ca cei mai vechi proprietari cunoscuți, dar spoliați, ai unui pămînt dăruit acum mănăstirii din Cîrța (1223) — *terram exceptam de Blacis.*

Toate acestea reprezintă dovezi incontestabile ale existenței la români ale unor structuri instituționale și tradiționale atît de ordin patrimonial cît și politico-administrativ, realitate pentru a cărei înțelegere trebuie să presupunem o îndelungată elaborare istorică[17].

Prin urmare, atunci cînd în 1224, Andrei al II-lea dă sașilor *silvam Blaccorum et Bissenorum*, pădurea vlahilor și pecenegilor, dimpreună cu apele, cu drept de folosință comună, *usus communis exercendo*, referirea la această folosință comună, anterioară așezării sașilor, este o probă dintre cele mai limpezi a prezenței românilor în Transilvania, cel puțin în secolul X, fiindcă doar la acea dată s-a putut constitui o asemenea normă de folosire[18]. Ce „simpli păstori" vor fi fost oare aceia care dispuneau de folosința comună a pădurilor și apelor? Iar cei care își fondau *dreptul* și *drepturile* pe temeiul stăpînirii pămîntului, puteau fi oare niște „venetici" pe aceste meleaguri?

Din 1336 datează o jalbă a țăranilor români din satul Sînpetru din ținutul Bistrița, intrați în conflict cu sașii dintr-un sat vecin, care își revendicau pămînturile în termenii următori: *territorium suum ultr mille annos possessum per se et maiores suos multis vicibus sanguine redemptura ... penes villam Blachorum cuius ab antiquo fuisse et situs et publica notitia demonstrant*, „pămîntul acesta stăpînit de ei și de strămoșii lor de mai bine de o mie de ani și mîntuit de multe prin jertfa sîngelui lor ... să revină statului valahilor căruia îi aparține din vechime, așa cum o arată și locul și actele publice"[19].

Ce am mai putea adăuga după aceste cuvinte care sînt, în felul lor, *sacre*?

NOTE

[1] A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, București, 1939, p. 102.

[2] Mehmet Ali Ekrem, *O mențiune inedită despre românii din sec. IX în Oguzname — cea mai veche cronică turcă*, „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie" XXXI, 1980, pp. 287—294.

[3] A. Decei și V. Ciocîltan, *La mention des Roumains (Walah) chez Al-Maqcisi*, „Romano-arabica", 1974, pp. 49—54.

[4] L. Musset, *Les invasion. Les vagues germaniques*, Paris, 1965, p. 227.

[5] E. Stănescu, *Les Vlachoi de Kinnamos et Choniates et la présence militaire byzantine au nord du Danube sous les Comnènes*, „Revue des études sud-est européennes", IX, 1971, pp. 585—593.

[6] In „Dacoromania", I, 1922, p. 219 și IV, 1924—1926 p. 866.

[7] S. Olteanu, *Realități demografice pe teritoriul Transilvaniei în sec VIII—X*, „Revista de istorie", XXVIII, 1975, pp. 1833—1847.

[8] M. Rusu, *Les formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, „Revue roumaine d'histoire", XXI, 1982, p. 363.

[9] N. Stoicescu și I. Hurdubețiu, *Continuitatea daco-romanilor în istoriografia română și străină*, București, 1984, p. 176.

[10] *Chronique de Nestor*, ed. L. Paris, Paris, 1834—1835.

[11] Vezi G. Györffy, *L'origine des Sicules*, „Nouvelle revue de Hongrie", août 1942, pp. 36—51 și J. Németh, *La question de l'origine des Sicules*, „Archivum Europae Centro-Orientalis", VI, 1940, pp. 208—241.

[12] Kekaumenos (Cecaumenus), *Strategikon*, ed. Wassiliewski și Jarnstedt, Saint-Pétersbourg, 1896. Anne Comnène, *Alexiade. Règne de l'Empereur Alexis jer Comnène. 1018—1118*, text stabillt de B. Leib, Paris, 1937—1945.

[13] Vezi A Decei, *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi (a. 1050)*, București, 1936.

[14] Nicétas Choniates, *Historia*, ed. Bekker, Bonn, 1835. E. Stănescu, *op cit.*, pp. 585—593.

[15] F. Schuster, *Herzog Ramunc aus dem Walachenland*, „Südost Forschung", XI, 1946—1952, pp. 284—290. A. Armbruster, *Nochmals „Herzoge Râmunc üzer Vlâchen Lant"*, „Revue roumaine d'histoire", XII, 1973 pp. 83—100.

[16] S. Pascu, *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen bis 1400*, „Nouvelles études d'histoire", II, 1960, pp. 135—148.

[17] A. Decei, *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains en Transylvanie au XIII-e et au XIV siècles*, Bucarest, 1940.

[18] T. Nägler, *Silva Blacorum et Bissenorum*, „Tribuna Sibiului", nr. 531, 1969.

[19] P. Boca *Vechimea documentară a localităților din județul Bistrița-Năsăud, secolele XII—XV*, „File de istorie", I, 1971, pp. 85—108.

BIBLIOTECA „GEORGE BARIȚIU"
— BRAȘOV —

Bibliografie

AMMAN E. *Nicétas de Rémésiane* în *Dictionnaire de théologie catholique*, t. XI, Paris, 1931.

ARMBRUSTER A. *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972.

ARMBRUSTER A. *Nochmals „Herzoge Râmunc üzer Vlâchen Lant"*, „Revue roumaine d'histoire", XII, 1973.

ARMBRUSTER A. *Dacoromano-Saxonica*, București, 1980.

ARMBRUSTER A. *Les Roumains de Transylvanie*, „Journal of the American Romanian Academy of Arts and Sciences", XI, 1988.

* * * *Atti del colloquio Patavino sulla Historia Augusta*, Padova, 1964.

AUNER C. *Dobrogea* în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, IV, Paris, 1921.

BAJCSY-ZSILINSZKY A. *Transilvania. Past and Future*, Geneva, 1944.

BAL W. *Introduction aux études de linguistique romane avec considération spéciale de la linguistique française*, Paris, 1966.

BALOG A. *Histoire démythifiée de la Roumanie*, Paris, 1979.

BALTAG G. *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, „Marisia", IX, 1979.

BĂLUȚĂ C. *O lucernă paleo-creștină din Dacia*, „Apulum", VI, 1967.

BÂRZU L. *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în sec. IV—V e.n. (Cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973.

BÂRZU L. *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979.

BAUMANN V. *Citeva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreștin din comuna Niculițel*, „Acta Musei Napocensis", XIV, 1977.

BAYNES N. H. *The Historia Augusta. Its date and purpose*, Oxford, 1926.

BEC P. *Manuel pratique de philologie romane*, Paris, 1971.

BERCIU D. *Daco-Romania*, Genève, 1976.

BERCIU D. și A. BERCIU-DRĂGHICESCU *Războiul dintre Geți și Perși (514 î.e.n.)*, București, 1986.

BERCIU D. și PIPPIDI D. M. *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965.

BERTHA A. de *Magyars et Roumains devant l'histoire*, Paris, 1899.

BICHIR G. *Les Daces libres*, „Thraco-dacica", I, 1976.

BOCA P. *Vechimea documentară a localităților din județul Bistrița-Năsăud, secolele XII—XV*, „File de istorie", I, 1971.

BODOR A. *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, „Acta Musei Napocensis", I, 1964.

BOSIO G. *Niceta*, în *Bibliotheca Sanctorum*, Instituto Giovanni XXIII della Pontificia Universita Lateranense, Roma, 1967.

BOURCIEZ E. *Eléments de linguistique romane*, Paris, 1967.

BRÂNCUȘ G. *Considerații asupra lexicului autohton al limbii române*, „Transilvania", VI, 1980.

BRĂTIANU G. I. *Les origines du peuple roumain; les données archéologiques*, Bucarest, 1939.

BRĂTIANU G. I. *Une énigme et un miracle historique*, Bucarest, 1942.

BRĂTIANU G. I. *Le problème de la continuité daco-roumaine*, „Revue historique du sud-est européen", XX, 1943.

BRĂTIANU G. I. *La Mer Noire*, München, 1969.

BREZEANU S. *Les Roumains et „le silence des sources" dans le „millénaire obscur"*, „Revue roumaine d'histoire", XXI, 1982.

BURN A. E. *Niceta of Remesiana, his life and works*, Cambridge, 1903.

ÇABEJ E. *Unele probleme ale istoriei limbii albaneze*, „Studii și cercetări lingvistice", 1959.

ÇABEJ E. *Problemi i vendit të formimit të gjuhës shqipe* în vol. *Studime gjuhësore*, V, Tirana, 1975.

ÇABEJ E. *Dise mendime mbi marrëdhëniet gjuhësore rumano-shqipare* în vol. *Studime gjuhësore*, VI, Tirana, 1977.

CANDREA-HECHT J. A. *Les éléments latins de la langue roumaine*, Paris, 1902.

CANDREA-HECHT J. A. *Cours complet de grammaire roumaine*, Bucarest, 1899.

CAPIDAN T. *Aromânii. Dialectul aromân, Studiu lingvistic*, București, 1932.

CARCOPINO J. *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934.

CAZACU B. *Studii de dialectologie română*, București 1966.

CHONIATES N. *Historia*, ed. Bekker, Bonn, 1835.

CHRISTESCU V. *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937.

* * * *Chronique de Nestor*, ed. L. Paris, Paris, 1834—1835.

CIORANESCU A. *Diccionario Etimológico Rumano*, Universidad de la Laguna, 1958—1961.

CIZEK E. *L'époque de Trajan*, Bucarest-Paris, 1983.

COMNÈNE A. *Alexiade. Règne de l'Empereur Alexis ier Comnène. 1081—1118*, text stabilit de B. Leib, Paris, 1937—1945.

CONDURACHI E. și DAICOVICIU C. *Roumanie*, Genève, 1972.

CONSTANTINESCU M. *Le processus d'urbanisation*, Bucarest, 1974.

CORAZZA V. *Un'altra prova della continuità daco-romana: Le parole latine in Ulfila*, Roma, 1968.

COTEANU I. *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961.

COTEANU I. *Morfologia numelui in protoromână*, București, 1969.

CSONKA J. *La version la plus récente de la théorie de la continuité daco-roumaine*, „Documents sur l'Europe centrale", XVII, 2—3—4, 1979.

DAICOVICIU C. *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie trajane*, „Mélanges de philologie de littérature et d'histoire anciennes offerts à J. Marouzeau", Paris, 1948.

DAICOVICIU C. *Les „castella Dalmatorum" de la Dacie*, „Dacia", II, 1958.

DAICOVICIU C. *„Romanitatea scitică" de la Dunărea de Jos*, „Acta Musei Napocensis", VIII, 1971.

DAICOVICIU C. *Problema continuității in Dacia*, Cluj, 1950.

DAICOVICIU C. *La Transylvanie dans l'Antiquité* în vol. *La Transylvanie*, Académie Roumaine, Bucarest, 1938.

DAICOVICIU C., PETROVICI E. și ȘTEFAN G. *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucarest, 1963.

DAICOVICIU H. *Notes sur la première guerre dacique de Trajan*. „Acta Musei Napocensis", VII, 1970.

DAICOVICIU H. *La romanisation de la province de Dacie*, „Acta Musei Napocensis", XXI, 1984.

DAICOVICIU H. *Un fragment céramique à chrisme de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, „Revue roumaine d'histoire", XX, 1981.

DAICOVICIU H. *Portraits daciques*, Bucarest, 1987.

DAMI A. *Théorie de la continuité daco-roumaine*, „Bulletin de la société neuchâteloise de géographie", LI, fasc. 2, 1945 et LII, fasc. 1, 1946.

DAMI A. *La controverse de la continuité daco-roumaine*, Wien-Stuttgart, 1965.

DECEI A. *Românii din veacul al IX-lea pînă in al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, București, 1939.

DECEI A. *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi (a. 1050)*, București, 1936.

DECEI A. *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains en Transylvanie au XIIIe et au XIVe siècles*, Bucarest, 1940.

DECEI A. și CIOCÎLTAN V. *La mention des Roumains (Walah) chez Al-Maqdisi*, „Romano-arabica", 1974.

DELAHAYE H. *Saints de Thrace et de Mésie*, „Analecta Bollandiana", XXXI, 1912.

DENSUȘIANU O. *Histoire de la langue roumaine*, Paris, 1902—1938.

DENSUȘIANU O. *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, 1915.

DESSAU H. *Ueber Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae*, „Hermes", XXIV, 1889.

DESSAU H. *Ueber die Scriptores Historiae Augustae*, „Hermes", XXVII, 1892.

DIACONU G. *Ueber die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien*, „Dacia", XV, 1971.

DIACONU G. *Ueber die scheibgedrechte Keramik*, „Dacia", XIV, 1970.

DIACONU G. *L'ensemble archéologique de Pietroasele*, „Dacia", XXI, 1977.

DIO CASSIUS *Historia romana*, ed. Boissevain, Berlin, 1895—1901.

DUFRAIGNE P. *Introduction à Aurelius Victor „Livres des Césars"*, Paris, 1975.

DUMITRESCU V. *Arta preistorică în România*, București, 1974.

DUMITRESCU V. *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979.

EKREM M. A. *O mențiune inedită despre românii din sec. IX în Oguzname, cea mai veche cronică turcă*, „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie", XXXI, 1980.

ELCOCK W. D. *The Romance Languages*, London, 1960.

ELEKES L. *Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft. Versuch einer rumänischen Entwicklungsgeschichte im XIII—XVI Jarhhundert*, „Archivum Europae Centro-Orientalis", VII, 1941.

EUTROPE *Abrégé de l'Histoire romaine*, ed. Rat, Paris, 1934.

FISCHER I. *Latina dunăreană*, București, 1985.

FLORESCU G. *Două monumente epigrafice și problema continuității*, „Revista istorică română", 1940.

FLORESCU R. și MICLEA I. *Preistoria Daciei*, București, 1980.

FLORESCU R. și MICLEA I. *Geto-dacii*, București, 1980.

FORCELLINI E., FULANETTO I., CORRADINI F. și PERIN I. *Totius latinitatis Lexicon*, Padova, 1940.

GIURESCU C. C. *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967.

GIURESCU C. C. *Formarea poporului român*, Craiova, 1937.

GIURESCU C. C. și GIURESCU D. C. *Istoria românilor*, I, București, 1975.

GLODARIU I. *Așezarea de la Slimnic*, „Acta Musei Napocensis", IX, 1972.

GLODARIU I. *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei*, „Acta Musei Napocensis", XIV, 1977.

GOELLNER C. *Mărturii ale umaniștilor sași despre continuitatea și unitatea poporului român*, „Apulum", VII, 1969.

GRAMATOPOL M. *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982.

GRAMATOPOL M. *Dacia antiqua*, București 1982,

GRAUR A. *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954.

GRAUR A. *À propos de l-article postsposé*, „Romania", LV, 1929.

GRAUR A. *De nouveau sur l'article postposé en roumain*, „Revue roumaine de linguistique", 1967.

GUDEA N. *Vasul cu inscripție creștină de la Moigrad*, „Acta Musei Porolissensis", 1967.

GUILLERMOU A. *Manuel de langue roumaine*, Paris, 1953.

GYONI M. *La première mention historique des Vlaques des monts Balkans*, „Acta Antiqua", I, 1951—1952.

GYONI M. *Les sources byzantines de l'histoire des Roumains*. „Acta Antiqua", II, 1953—1954.

GYONI M. *Les Volochs des Annales primitives de Kiev*, „Etudes slaves et roumaines", II, 1949.

GYONI M. *L'oeuvre de Kekaumenos source de l'histoire roumaine*. „Revue d'histoire comparée", III, 1945.

GYORFFY G. *L'origine des Sicules*, „Nouvelle Revue de Hongrie", LXVII, 1942.

GYORFFY G. *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts*, „Studia Historia", XLII, 1960.

GYORFFY G. *Formation d'Etats au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum" du Notaire Anonyme*, „Nouvelles études historiques", XIIe Congrès international des sciences historiques, I. Budapest, 1965.

GYORFFY G. *Abfassungszeit Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des anonymen Notars*, „Acta Antiqua" XX, 1972.

HANGA V. *Le droit géto-dace* în vol. *Gesellschaft und Recht im griechischrömischen Altertum*, Berlin, 1969.

HENDERSON B. *Five Roman Emperors A.D. 69—117*, Cambridge, 1927.

HOMO L. *Essai sur le règne de l'Empereur Aurélien*, Paris, 1904.

HOMO L. *Le siècle d'or de l'Empire romain*, Paris, 1947.

HOREDT K. *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov*, „Studii și cercetări de istorie veche", XVIII, 1967.

ILIESCU V. *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, „Studii și cercetări de istorie veche", XXII, 1971.

ILIESCU V. *Evocatis exinde legionibus. Zu Iord., Rom. 217*, „Studii clasice", XIII, 1971.

* * * *Les Illyriens et la génèse des Albanais*, Travaux de la session des 3—4 mars 1969, Tirana, 1971.

IONIȚĂ I. și URSACHI V. *Văleni. O mare necropolă a Dacilor Liberi*, Iași, 1988.

IORDAN I. *Toponimie românească*, București, 1963.

IORDAN I. și MANOLIU M. *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965.

IORGA N. *Istoria românilor*, III, București 1937.

IORGA N. *La „Romania" danubienne et les barbares au VIe siècle*, „Revue belge de philologie et d'histoire", I, 1924.

* * * *Istoria limbii române*, II, București, 1969.

JOKL N. *Les rapports d'affinité de l'albanais avec les autres langues indo-européennes*, „Etudes philologiques", III, 1967.

JORDANES *Romana* în *Monumenta Germaniae Historica*, V, 1, ed. Mommsen, Berlin, 1882.

JUNG J. *Römer und Romanen in der Donauländern*, Innsbruck, 1878.

KEKAUMENOS *Strategikon*, ed. Wassiliewski și Jarnstedt, Saint-Pétersbourg, 1896.

KISCH G. *Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer*, Leipzig, 1929.

KNIEZSA I. *Pseudorumänien in Pannonien und in den Nordkarpathen*, „Archivum Europae Centro-Orientalis", I, 1935 et II, 1936.

KNIEZSA I. *Zur Frage der gepidisch-rumänischen Symbiose in Siebenbürgen*, „Archivum Europae Centro-Orientalis", III, 1937.

LABRIOLLE P. de *L'Eglise et les Barbares* în FLICHE A. și MARTIN V., *Histoire de l'Eglise*, IV, Paris, 1937.

LASCU N. *Felix, épithète de la Dacie* în vol. *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire anciennes offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948.

LOMBARD A. *Le verbe roumain*, „Acta Reg. Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis", LII, 1954—1955.

LOMBARD A. *Destinele latinității orientale*, „Ramuri", XIII, 1976.

LOZOVAN E. *Unité et dislocation de la Romania orientale*, „Orbis", III, 1954.

LOZOVAN E. *Romains et Barbares sur le Moyen-Danube* în ALTHEIM F., *Geschichte der Hunnen*, II, Berlin, 1960.

LOZOVAN E. *Byzance et la romanité scythique, ibidem.*

LUKINICH E. (coordonator) *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400*, Budapest, 1941.

LUPAȘ I. *Réalites historiques dans le voïvoda' de Transylvanie du XIIe au XVIe siècles* în vol. *La Transylvanie*, Bucarest, 1938.

MACARTNEY C. A. *The Magyars in the ninth century*, Cambridge, 1968.

MACARTNEY C. A. *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge, 1953.

MACREA D. *Probleme de lingvistică română*, București, 1961.

MACREA M. *Organizarea provinciei Dacia*, „Acta Musei Napocensis", III, 1966.

MACREA M. *De la Burebista la Dacia postromană*, Cluj, 1978.

MAIOR P. *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Budapest, 1812.

MAKKAI L. *Histoire de Transylvanie*, Budapest—Paris, 1946.

MANSION J. *Les origines du christianisme chez les Goths*, „Analecta Bollandiana", XXXIII, 1914.

MARINESCU L. *Monumentele funerare din Dacia Superior*, București, 1977.

MATEI S. și IAMBOR P. *Incinta fortificată de la Cluj—Mănăștur (sec. IX—XIV)*, „Acta Musei Napocensis", XVI, 1979.

MATEI S. și IAMBOR P. *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, „Acta Musei Napocensis", XVII, 1980.

MEYER—LÜBKE W. *Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern*, „Grundiss der romanischen Philologie", I, Strassburg, 1904—1906.

MEYER—LÜBKE W. *Rumänisch, Romanisch, Albanisch*, „Mitteilungen des Rumänischen Instituts an der Universität Wien", I, Heidelberg, 1914.

MEYER—LÜBKE W. *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935.

MICLEA I. *La Colonne*, Cluj, 1972.

MICU S. *Responsum ad crisim Josephi Caroli Eder*, ed. I. Pervain și C. Engel, Oradea, 1969.

MIHAESCU H. *Limba latină în provinciile Dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960.

MIHAESCU H. *L'influence grecque sur la langue roumaine jusqu'au XVe siècle*, Bucarest, 1968.

MIHAILA G. *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960.

MILLAR F. *The Emperors in the Roman World (31 B. C. — A. D. 337)*, London, 1977.

MINEA I. *Originea română a instituțiunii cnezatului la noi*. „Cercetări istorice", I, 1925.

MITROFAN I. *Așezări ale populației autohtone*, „Acta Musei Napocensis", IX, 1972.

MONTEVERDI A. *Manuale di Avviamento agli studi romanzi. Le lingue romanze*, Milano, 1952.

MOURIN L. *Introduction à la morphologie comparée des langues romanes*, VI, *Ancien roumain*, Belgique, 1962.

MUSSET L. *Les invasions. Les vagues germaniques*, Paris, 1965.

MUTAFCIEV P. *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

NAEGLER T. *Silva Blacorum et Bissenorum*, „Tribuna Sibiului", 531, 1969.

NASTUREL P. *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)*, „Analecta Bollandiana", XCI, 1973.

NASTUREL P. *Les actes de saint Saba le Goth*, „Revue des études sud-est européennes", VIII, 1969.

NÉMETH J. *La question de l'origine des Sicules*, „Archivum Europae Centro-Orientalis", VI, 1940.

NESTOR I. *Contributions archéologiques*, „Dacia", II, 1958.

NESTOR I. *La pénétration des Slaves dans la Péninsule balkanique et la Grèce continentale*, „Revue des études sud-est européennes", I, 1963.

NESTOR I. *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, „Revue roumaine d'histoire", III, 1964.

NETZHAMMER R. *Aus Rumänien*, Einsiedeln, 1909.

NOTAIRE ANONYME *Gesta Hungarorum* în *Scriptores rerum hungaricarum*, I, ed. Schwandtner, Vindobona, 1746.

OLTEANU S. *Realități demografice pe teritoriul Transilvaniei în sec. VIII—X*, „Revista de istorie", XXVIII, 1975.

PALADE V. *Atelierele pentru lucrat piepteni din os*, „Arheologia Moldovei", IV, 1966.

PAMLENYI E. (coordonator), *Histoire de la Hongrie*, Roanne—Budapest, 1974.

PANAITESCU P. P. *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964.
PARIBENI R. *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1926.
PÂRVAN V. *Getica*, București, 1982.
PÂRVAN V. *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.
PASCU S. *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, 1971—1986.
PASCU S., RUSU M., MATEI S. și alții *Cetatea Dăbica*, „Acta Musei Napocensis", V, 1969.
PATSCH C. *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien—Leipzig, 1938.
PETIT P. *La paix romaine*, Paris, 1967.
PETRE A. *Contribuția atelierelor romano-bizantine la geneza unor tipuri de fibule digitale din veacurile VI—VII e. n.*, „Studii și cercetări de istorie veche", XVII, 1966.
PETRE A. *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, „Dacia", VII, 1963.
PETRE Z. *L'esercito di Burebista*, „Quaderni Catanesi", III, 1982.
PETROVICI E. *Toponimia ungurească în Transilvania medievală*. „Transilvania", 74, 1943.
PETROVICI E. *Dovezile filologice ale continuității*, „Transilvania", 74, 1943.
PETROVICI E. *Istoria poporului român oglindită în toponimie*, București, 1964.
PETROVICI E. *Les éléments sud-slaves orientaux de l'istro-roumain et le territoire de formation de la langue roumaine*, în Actes de Ier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, VI, Sofia, 1968.
PETROVICI E. *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970.
PIPPIDI D. M. *Intorno alle fonti letterarie del cristianesimo daco-romano*, „Revue historique du sud-est européen", XX, 1943.
PIPPIDI D. M. *Les cités grecques de la Dobroudja dans l'histoire de l'Antiquité*, Bucarest, 1977.
POGHIRC C. *Irano-daco-romanica*, „Studia et Acta Orientalia", VIII, 1971.
POP S. *Grammaire roumaine*, Berne, 1948.
POPA-LISSEANU G. *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934.
POPESCU E. *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976.
POPILIAN G. *Necropola de la Locusteni*, București, 1983.
POSNER R. *The Romance Languages. A Linguistic Introduction*, New York, 1966.
PRODAN D. *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967.
PRODAN D. *Încă un Supplex Libellus românesc (1804)*, Cluj, 1970.

PROTASE D. *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
PROTASE D. *Soporu de Cîmpie. Un cimitir dacic din epoca romană*, București, 1976.
PROTASE D. *Autohtonii în Dacia*, București, 1980.
PROTASE D. *Considérations sur la romanisation en Dacie*, „Marisia", X, 1980.
PUȘCARIU S. *Limba română*, București, 1940.
PUȘCARIU S. *Studii istroromâne*, București, 1926.
* * * *Relations between the autochtonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, Bucharest, 1975.
REVILLOUT C. *De l'arianisme des peuples germaniques qui ont envahi l'Empire romain*, Paris—Besançon, 1850.
RIEMANN O. *Syntaxe latine*, Paris, 1908.
RIZA A. *Concordances lexicales entre éléments roumains anciens et éléments relevant des aires iraniennes et caucasiennes*, „Studia et Acta Orientalia", VIII, 1971.
ROESLER R. *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.
ROSETTI A. *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague—Bucarest, 1947.
ROSETTI A. *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968.
RUSSU I. I. *Le substrat thraco-dace et illyrien dans le processus de l'ethnogénèse des Roumains*, „Revue roumaine d'histoire", IV, 1965.
RUSSU I. I. *Etnogeneza românilor*, București, 1981.
RUSU M. *Castrum, urbs, civitas (cetăți, și „orașe" transilvănene din sec. IX—XIII)*, „Acta Musei Napocensis", VIII, 1971.
RUSU M. *Aspecte ale relațiilor dintre romanitatea orientală și slavi*, „Acta Musei Napocensis", XVI, 1979.
RUSU M. *Les formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, „Revue roumaine d'histoire", XXI, 1982.
RUZÉ A. *Denys le Petit inventeur de l'ère chrétienne*, „Monde & Vie", 15 janvier 1988.
RUZÉ A. *Nos cousins les Roumains*, „L'Express", 12 novembre 1988.
SACERDOȚEANU A. *Elemente de unitate și continuitate în istoria medievală a românilor*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1963.
SACERDOȚEANU A. *Les études de D. Onciul sur quelques anciennes institutions roumaines*, „Revue roumaine d'histoire", XII, 1973.
SACERDOȚEANU A. *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București, 1936.
SALMON E. T. *A History of the Roman World from 30 B. C. to A. D. 138*, London, 1963.
SANDFELD K. *Linguistique balkanique, problèmes et résultats*, Paris, 1930.

SANDFELD K. și OLSEN H. *Syntaxe roumaine*, Paris—Copenhague, 1936—1962.

SAVI-LOPEZ P. *Le origini neolatine*, Milano, 1920.

SAYOUS E. *Histoire générale des Hongrois*, Budapest—Paris, 1900.

SCHUSTER F. *Herzog Ramunc aus dem Walachenland*, „Südost Forschung", XI, 1946—1952.

SIADBEI I. *Sur les plus anciennes sources de l'histoire des Roumains* în *Mélanges Bidez*, II, Bruxelles, 1934.
* * * *Siebenbürgen*, Budapest, 1940.

SOTROPA V. *Coutumes pré-romaines dans l'ancien droit roumain*, „Revue roumaine d'histoire", XIX, 1980.

STADTMUELLER G. *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, „Archivum Europae Centro-Orientalis", VII, 1941.

STADTMUELLER G. *Geschichte Südosteuropas*, München, 1976.

STĂNESCU E. *Byzantinovlachica*, „Revue des études sud-est européennes", VI, 1968.

STĂNESCU E. *Les Vlachoi de Kinnamos et Choniates et la présence militaire byzantine au nord du Danube sous les Comnènes*, „Revue des études sud-est européennes", IX, 1971.

STĂNESCU F. C. *Considerații privitoare la posibile semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, „Acta Musei Napocensis", XXII—XXIII, 1985—1986.

STERN H. *Date et destination de l'Historia Augusta*, Paris, 1953.

STOICESCU N. *Continuitatea românilor*, București, 1980.

STOICESCU N. și HURDUBEȚIU I. *Continuitatea daco-romanilor în istoriografia română și străină*, București, 1984.

STROBEL K. *Untersuchengen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984.

SULZER F.-J. *Geschichte der transalpinischen Daziens*, Wien, 1781—1782.

SYME R. *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968.

SYME R. *Emperors and Biography. Studies on the Historia Augusta*, Oxford, 1974.

SYME R. *Historia Augusta papers*, Oxford, 1983.

SZŰCS J. *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282—1285 A. D.)*, „Etudes historiques hongroises 1975", I, 1975.

TAGLIAVINI C. *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1952.

TAMÁS L. *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie trajane*, „Archivum Europae Centro-Orientalis", I, 1935 et II, 1936.

TAMÁS L. *Roumanie—Hongrie*, „Nouvelle revue de Hongrie", juillet 1939.

TEODOR D. G. *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978.

THEODORESCU R. *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești*, București, 1974.

TOROPU O. și STOICA O. *La nécropole préféodale d'Obîrșia*, „Dacia", XII, 1968.

TRYNKOWSKI J. *Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani*, „Acta Musei Napocensis", XIII, 1976.

TUDOR D. *Sucidava*, Craiova, 1974.

TUDOR D. *Decebal și Traian*, București, 1977.

VASILIU E. *Fonologia limbii române*, București, 1965.

VASMER M. *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg, 1958.

VIDOS B. E. *Manual de lingüistica románica*, Madrid, 1963.

VLASSA M. *Un cimitir de incinerație de la sfîrșitul veacului III de la Iernut*, „Studii și cercetări de istorie veche", XIII, 1962.

VRABIE E. *Linguistic aspects of the Question of the Romanian Continuity in Dacia. A critical Study*, „Revue roumaine de linguistique", XXVI, 1981.

VRACIU A. *Limba daco-geților*, Timișoara, 1980.

VULPE R. *Istria, Tomis, Callatis*, București, 1966.

VULPE R. *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien*, „Dacoromania", I, 1973.

VULPE R. *Colonies et municipes de la Mésie inférieure* în vol. *Studia thracologica*, Bucarest, 1976.

VULPE A. și ZAHARIADE M. *Geto-Dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987.

WARTBURG W. von *Les origines des peuples romans*, Paris, 1941.

WEIGAND G. *Albanische Einwanderung in Siebenbürgen*, „Balkan Archiv", III, 1927.

ZAHARIA B. *Sources archéologiques de la continuité daco-romaine*, „Apulum", XII, 1974.

ZAHARIA E. *Săpăturile de la Dridu. Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967.

ZAHARIADE M. *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.

ZEILLER J. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.